

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIMI VAZIRLIGI**

**ABDULLA QODIRIY NOMLI JIZZAX DAVLAT
PEDAGOGIKA INSTITUTI**

O‘ZBEK TILI VA UNI O‘QITISH USLUBIYATI KAFEDRASI

**«O‘ZBEK DIALEKTOLOGIYASI» fanidan
(MA‘RUZA MATNI)**

*Ushbu ma‘ruzalar matnini tuzishda filol.f.d., professor S.Ashirboyev
ma‘ruzalaridan keng foydalanildi.*

Tuzuvchilar:	dos. B.Fayzullayev, O‘qit.O.Xidirov.
Taqrizchi:	dots. T.Almamatov.

JIZZAX- 2014 – 2015

Ushbu fan dasturi 2011 yilda tasdiqlangan davlat ta'lim standarti va O'zbekiston Prespublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligida 2011 yil 20 avgustda ro'yxatdan (BD51411-3.13) o'tgan va 2011 yil 20 avgustda tasdiqlangan namunaviy fan dasturi asosida ishlab chiqilgan.

Tuzuvchilar: Dots. Fayzullayev B.
O'qit.O.Xidirov.

Taqrizchilar: Dots. Almamatov T.

Dastur A.Qodiriy nomidagi Jizzax davlat pedagogika institutining ilmiy metodik kengashida ko`rib chiqilgan va tasdiqlangan.

2014 yil avgustdagi 1– sonli majlis bayoni

1-mavzu: O'zbek dialektologiyasining maqsad va vazifalari.

Reja:

1. Sheva, dialekt va lahja tushunchalari.
2. O'zbek tilining murakkab dialektal tarkibi.
3. O'zbek dialektologiyasining tilshunoslik va boshqa fanlarga o'zaro aloqadorligi.
4. O'zbek shevalarini o'rganish metodlari.

Tayanch tushunchalar: Sheva, dialekt, lahja, dialektal tarkib, qiyosiy va tavsifiy metodlar.

O'zbek tili boshqa turkiy tillardan ko'p shevaliligi bilan farqlanadi. O'tgan tarixiy davr ichida o'zbek shevalari to'xtovsiz taraqqiy etdi. Uning taraqqiyot tarixi va hozirgi davrni tushinish va izohlashda **sheva, dialekt, lahja** degan terminlar qo'llanadiki, ularning lug'aviy va terminalogik ma'nolarini bilish albatta zarurdir.

Prof.Ye.D.Polivanov asrimiz **birinchi choragidayoq** o'zbek tili o'zining ko'p shevaliligi bilan boshqa turkiy tillardan ajralib turishi haqida o'zining ilmiy ishlarida ma'lumot bergan edi. Prof.V.V. Reshetov o'zbek tili dialektal kartasining rang-barangligini uning etnogenezisidan qidirish lozimligini uqtiradi. Qadimda turkiy urug' va qabilalar miqdori ancha ko'p bo'lgan.

O'zbek dialektologiyasi tilshunoslik fanlaridan biri sifatida, avvalo, «Hozirgi o'zbek tili» fani nazariy ma'lumotlarga tayanadi, qolaversa, «Qadimgi turkiy til», «O'zbek tilining tarixiy grammatikasi», «O'zbek adabiy tili tarixi» fanlariga ham asoslanuvchi ma'lumotlarni beradi, ham ularning nazariy va amaliy materiallariga asoslanadi.

O'zbek shevalari hozirga qadar o'zbek tiliga qiyosan o'rganib kelindi va bunda tavsifiy va qiyosiy metoddan foydalanilgan

Adabiyotlar:

1:15-34, 2:5-40

Matn

1.O'zbek shevalari o'zbek tilining mahalliy ko'rinishlari bo'lib, uni o'rganish fan uchun nazariy ahamiyat kasb etsa, bo'lajak til va adabiyot o'qituvchisi uchun amaliy ahamiyatga molikdir. Bu fanni O'rganishdan

maqsad o'zbek shevalarining eng muhim xususiyatlari- fonetik, leksik, morfologik va qisman sintaktik xususiyatlari haqida talabalarga to'la ma'lumot berishdir. Bu esa quyidagi vazifalarni keltirib chiqaradi:

- talabalarga o'zbek dialektologiyasi bo'yicha tayanch bilimlarni berish va shu asosda tayanch tushunchalar to'g'risida tasavvur hosil qilish;

- O'zbek shevalarining fonetik, leksik va grammatik tarkibi haqida ma'lumot berish:

- shevalarni o'rganish metodlari to'g'risida tushuncha berish hamda sheva vakillaridan ma'lum bir sheva xususiyatlarini yozib olish malakasini hosil qilish.

O'zbek tili boshqa turkiy tillardan ko'p shevaliligi bilan farqlanadi. O'tgan tarixiy davr ichida o'zbek shevalari to'xtovsiz taraqqiy etdi. Uning taraqqiyot tarixi va hozirgi davrni tushinish va izohlashda **sheva, dialekt, lahja** degan terminlar qo'llanadiki, ularning lug'aviy va terminologik ma'nolarini bilish albatta zarurdir. **Sheva** forscha «ravish «yo'sin» degan ma'nolarni bildirib, fanda biror tilning o'ziga xos leksik, fonetik va grammatik xususiyatlari bilan farqlanib turadigan kichik qismni anglatadi. Dialekt so'zi grekcha bo'lib, sheva degan ma'noni anglatib, ma'lum til xususiyatlari jihatidan o'xshash bo'lgan shevalar yig'indisini bildiradi.

Lahja arabcha so'z bo'lib, u ham, ravish, tarz, yo'sin, sheva ma'nolarini bildiradi. Dialektologik termin sifatida qadimdan o'zbek tilining taraqqiyotida asos bo'lgan sheva va dialektlarning eng yirik to'dasini anglatadi. O'zbek tili tarixiy taraqqiyotida uchta lahjaning birligidan tarkib topgan. Ular quyidagilar:

qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi. Bu lahja asosan shahar va shahar tipidagi shevalarni va dialektlarni qamrab oladi. Fanda bu lahja qisqacha **qarluq** lahjasi deb ham yuritiladi. Bu lahjaga kirgan shevalarning aksariyati turkiy tillarga xos bo'lgan singormonizمنى yo'qotgan. Bundan mustasno shimoliy o'zbek shevalaridir.

Qipchoq lahjasi. Bu lahja vakillari O'zbekiston Respublikasining Toshkent viloyati, Sirdaryo, Samarqand, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida yashaydilar.

O'g'uz lahjasi. Bu lahja vakillari O'zbekiston Respublikasining Qoraqolpog'iston Respublikasi, Xorazm viloyati, Forish, Qorako'l tumanlarida, Turkmanistonning Toshhovuz, Qozog'istonning Iqon, Qorabuloq, Qoramurt, Mankent qishloqlarida istiqomat qiladilar.

2. O'zbek tilining murakkab dialektal tarkibi.

Prof.Ye.D.Polivanov asrimiz birinchi choragidayoq o'zbek tili o'zining ko'p shevaliligi bilan boshqa turkiy tillardan ajralib turishi haqida

o'zining ilmiy ishlarida ma'lumot bergan edi. Prof.V.V. Reshetov o'zbek tili dialektal kartasining rang-barangligini uning etnogenezisidan qidirish lozimligini uqtiradi. Qadimda turkiy urug' va qabilalar miqdori ancha ko'p bo'lgan. Ulardan o'zbek tili va uning shevalari shakllanishida qarluq, chigil, uyg'ur, o'g'uz urug'lari, qangli, qatog'on urug' va qabilalari birlashmalarining tarixiy taraqqiyoti katta rol o'ynagan. O'zbek tili dialektal o'ziga xosligiga qadimgi urug' va qabilalar tilining turli territoriyada alohida shu urug' va qabilalarning mustaqil yashashlari muhim ahamiyat kasb etgan bo'lsa, ayni zamonda o'zbek tili boshqa tillardan ajralib mustaqil taraqqi eta boshlagan davrdan boshlab, uni turkiy va eroniy tillarning kuchli ta'siri ham bo'lgan. Jumladan, Qoraqolpog'istondagi o'zbek shevalariga qoraqolpoq va qozoq tillarining, Toshhovuz o'zbek shevalariga (Xorazm shevalariga) turkman tilining, shimoliy o'zbek shevalariga qozoq tilining, Qirg'izistondagi o'zbek shevalariga qirg'iz tilining, Samarqand, Buxoro, Namangan, Sariosiyo va Tojikistondagi o'zbek shevalariga tojik tilining ta'siri kuchlidir. Shu tufayli ham bu shevalar boshqa shevalardan farqlanib qolmoqda va o'ziga xosligini vujudga keltirmoqda. Avvalgi satrlarda aytilganidek, o'zbek shevalari yirik uchta lahjani qamrab olgan, lekin har bir lahja orasida ba'zan qat'iy chegara qo'yib bo'lmaydi. Ya'ni aksariyat shevalar ayni bir til qonuniyatlariga amal qilishi mumkin, masalan, singormonizm har uchala lahjada uchraydi, shuningdek, unlilarning birlamchi cho'ziqliklari qarluq va o'g'uz lahjalarida ham qayd qilinadi va h.o.

3. O'zbek dialektologiyasining tilshunoslik va boshqa fanlarga aloqadorligi.

O'zbek dialektologiyasi tilshunoslik fanlaridan biri sifatida, avvalo, «Hozirgi o'zbek tili» fani nazariy ma'lumotlarga tayanadi, qolaversa, «Qadimgi turkiy til», «O'zbek tilining tarixiy grammatikasi», «O'zbek adabiy tili tarixi» fanlariga ham asoslanuvchi ma'lumotlarni beradi, ham ularning nazariy va amaliy materiallariga asoslanadi. To'g'ri, tilshunoslikning bu fanlari o'quv rejalaridan keyingi kurslarda joy olgan, demak bu fanlar bo'yicha nazariy, amaliy ma'lumotlarni olish o'zbek dialektologiyasi bo'yicha tegishli mavzularni mustaqil tayyorlash jarayonida, ulardan qO'shimcha ma'lumotlar olish chog'ida o'rganib boriladi.

O'zbek dialektologisi geografiya fani bilan uzviy aloqador, ya'ni har bir sheva haqida ma'lumot tO'planganda, shu sheva vakillari joylashgan territoriyaning ko'lami, aholining miqdori, shu territoriya iqlimi va boshqa ma'lumotlar ham to'planadi, ya'ni geografik muhiti adabiyoti,

etnografiyasi, san'ati fanlarining ma'lumotlariga ham tayanadi va ular uchun boy materiallar beradi.

O'zbek dialektologiyasi o'zbek tili va adabiyoti o'qituvchisi uchun ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga molik bo'lgan fandır. Bu fan bo'yicha olingan nazariy bilimlar keyingi kurslarda o'tiladigan fanlarga nazariy asos bo'lib xizmat qilsa, ayni zamonda, til va adabiyot o'qituvchilarini o'zbek shevashunosligi bilimlari bilan qurollantirib, o'z faoliyatiga dialektal xatolar ustida ishlash uchun amaliy ahamiyat ham kasb etadi, ya'ni o'quvchilarning yozma va og'zaki nutqida uchraydigan dialektal xatolarning manbalarini belgilab, to'g'ri yo'l tanlashga yordam beradi.

4. O'zbek shevalarini o'rganish metodlari.

O'zbek shevalari hozirga qadar o'zbek tiliga qiyosan o'rganib kelindi va bunda tavsifiy va qiyosiy metodlardan foydalanilgan. Bu metodda shevalarning fonetik, leksik va morfologik xususiyatlari keng miqyosda o'rganildi hamda boy material to'plandi. O'zbek shevalarini o'rganishda ham boy materiallar to'plandi. O'zbek shevalarini o'rganishda XIX asrning oxirida paydo bo'lgan qiyosiy- tarixiy metoddan ham foydalanilgan. Bu metodga ko'ra o'zbek shevalari materiallari «Devonu lug'otit turk», «qutadg'u bilig», Alisher Navoiy asarlari tiliga qiyoslab borilgan, lekin bu metod asosiy metod hisoblangan emas, balki tahlil talab o'rinlaridagina va ayrim til tarixiga oid maqola va asarlarda uchraydi. Shuningdek, o'zbek dialektlari fonematik tizimini sistem metod orqali o'rganish ham tajriba qilindi. Jumladan, o'zbek tilidagi til birliklarini invariant- variant munosabatida o'rganish jarayonida o'zbek shevalari fonologik tizimi ham sistem jihatdan tahlil qilingan ishlar yuzaga fonologik tizimi ham sistem jihatdan tahlil qilingan ishlar yuzaga kelmoqda (qarang: Nabiyeva D.A. O'zbek tilida lisoniy birliklarning invariant - variant munosabati. Nomzodlik dissertasiyasi avtoreferati., T.1998).

Umumiy savollar:

1. Sheva deb nimaga aytiladi?
2. Dialekt deb nimaga aytiladi?
3. Lahja deb nimaga aytiladi?
4. O'zbek shevalarining murkaab tarkibi qaysi sabablar bilan bog'langan?
5. O'zbek shevalari, qaysi metodlar bilan o'rganilgan?
6. O'zbek dialektologiyasi fani qaysi fanlar bilan o'zaro bog'langan?

Glossariy:

Sheva -O'zbek tilining kichik territoriyadagi muomala vositasi.

Dialekt - O'zaro bir - biriga yaqin shevalar tizimi.

Lahja - shakllanishi jihatidan umumiy tarixga ega bo'lgan dialektlar jami.

Qarluq- chigil - uyg'ur lahjasi-O'zbek tilining shu nomlar bilan ataladigan urug'- qabila ittifoqi negizida shakllangan sheva va dialektlar uyushmasi.

Qipchoq lahjasi - O'zbek tilining asosan qipchoq urug' va qabilalari negizida shakllangan sheva va dialektlar uyushmasi.

O'g'uz lahjasi- *O'zbek tilining o'g'uz urug' va qabilalari negizida shakllangan sheva va dialektal uyushmasi.*

Tavsifiy (sinxron) metod - shevaning hozirgi holatini yozib olish metodi.

Qiyosiy - tarixiy metod - tillarni ham tarixiy taraqqiyot, ham boshqa yondosh tillarga qiyoslab o'rganish metodi, bu metoddan shevalarni o'rganishda ham foydalaniladi.

2- mavzu: O'zbek tilining dialektal bo'linishi (O'zbek shevalarining tasnifi)

Reja:

1. O'zbek shevalarini tasnif qilish tamoyillari.
- 2.K.K.Yudaxin, Ye.D.Polivanov, A.K.Borovkov, G'ozi Olim, V.V.Reshetov tasniflari.
- 3.O'zbek dialektologlari.

Tayanch tushunchalar: shevalarni tasnif qilish, metisasiya, gibridizasiya.

O'zbek shevalarini tasnif qilish tamoyillari. O'zbek shevalari asosan 20-30 yillardan boshlab ilmiy asosda o'rganila boshlandi va uning dastlabki tasniflari paydo bo'la boshladi. Inqilobgacha bo'lgan davrda V.Nalivkin, M.Nalivkina, A. Starchevskiy, A.Vishnegorskiy, Z.Alekseyev, N.Ostroumov, T.G'iyosbekovlar jonli til va faktlari asosida o'zbek tili lug'ati, qisman fonetik va morfologik xususiyatlarini yoritgan ishlarni amalga oshirganlar

O'zbek shevalarini tasnif qilishda bir qator olimlar qatnashgan. O'zbek shevalarini professor I.I.Zarubin ham tasnif qilishga harakat qilgan va uning Xiva, Farg'ona, Toshkent va Samarqand-Buxoro kabi to'rt guruhga

bo'linishini ta'kidlaydi, lekin «j»lovchi va shimoliy o'zbek shevalari uning e'tiboridan chetda qoladi.

O'zbek dialektologlari. o'zbek shevalarining o'rganilishi va tasnif qilinishida jahon ahamiyatiga molik bo'lgan professor Ye.D.Polivanov, mashhur professorlar K.K.Yudaxin, G'ozi Olim, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov kabi olimlarning buyuk xizmatlari bor. Bu olimlar rahbarligida mahalliy o'zbek olimlari yetishib chiqdi

Adabiyotlar:

1: 71 -85, 2: 76 -98

Matn

1.O'zbek shevalarini tasnif qilish tamoyillari. O'zbek shevalari asosan 20-30 yillardan boshlab ilmiy asosda o'rganila boshlandi va uning dastlabki tasniflari paydo bo'la boshladi. Inqilobgacha bo'lgan davrda V.Nalivkin, M.Nalivkina, A. Starchevskiy, A.Vishnegorskiy, Z.Alekseyev, N.Ostroumov, T.G'iyosbekovlar jonli til faktlari asosida o'zbek tili lug'ati, qisman fonetik va morfologik xususiyatlarini yoritgan ishlarni amalga oshirganlar. Ularni sof dialektologik ishlar deb ham, adabiy til faktlari deb ham qarash qiyin, lekin inqilobdan keyingi yillarda o'zbek adabiy tiliga asos bo'ladigan sheva va dialektlarni aniqlash, milliy tilning imkoniyatlarini belgilash shiori bilan o'zbek shevalari keng miqyosda o'rganila boshlandi. Shu jarayonda o'zbek shevalari keng miqyosda o'rganila boshlandi. Shu jarayonda o'zbek shevalari tasnif qilindi.

O'zbek shevalarini tasnif qilishda bir necha tamoyillardan foydalaniladi. Ular quyidagilar:

-O'zbek (turkiy) tiliga xos bo'lgan unli va undosh tovushlarning mavjudligi yoki amalda bo'lishi;

-ma'lum fonetik qonuniyatlarga amal qilishi, shu jumladan singormonizm va umlaut.

-tarixiy qatlamga oid leksik birliklarning miqdori, o'zlashgan qatlam so'zlarining ishtiroki.

- o'zbek shevalariga qarindosh va qarindosh bo'lmagan til va shevalarning ta'siri.

Shevaning asosiy xususiyatini belgilovchi xarakterga ega bo'lgan tovush yoki fonemaning tarqalish darajasi.

-so'zga affikslarning qo'shilish xususiyatlari, so'zning fonetik strukturasi va boshqalar.

2.O'zbek shevalarini tasnif qilishda bir qator olimlar qatnashgan. O'zbek shevalarini professor I.I.Zarubin ham tasnif qilishga harakat qilgan va uning Xiva, Farg'ona, Toshkent va Samarqand-Buxoro kabi to'rt guruhga bo'linishini ta'kidlaydi, lekin «j»lovchi va shimoliy o'zbek shevalari uning e'tiboridan chetda qoladi.

O'zbek shevalarini dastlab professor K.K.Yudaxin tasnif qilishga musharraf bo'ldi. U o'zbek shevalarining tojik tili bilan munosabati va singormonizmni saqlash darajasiga ko'ra tasnif qilib, 4 ta guruhni belgilaydi:

- asl turkiy tovush tizimi va singormonizmni saqlagan o'zbek shevalari;
- o'z tovush tarkibini qisman o'zgartirgan, singormonizmni yo'qotgan shevalar;
- -eron tili unlilar tizimini saqlagan o'zbek shevalari;
- o'zbek va tojik tillarida so'zlashadigan tojik shevalari.

K.K.Yudaxin o'zbek shevalari bilan mukammalroq tanishib, uni 5 guruhga- Toshkent, Farg'ona, Qipchoq, Xeva va shimoliy o'zbek shevalariga ajratadi.

O'zbek shevalarini o'rganish va ilmiy asosda tasnif qilishda professor Ye.D.Polivanovning ulug' xizmatlari bor. U o'zbek tili va shevalari bo'yicha 250 ta nomda yirik asarlar va ilmiy ishlarni yaratgan. Hozirgi kunda uning 150 dan ortiq ishlari e'lon qilingan. Professor Ye.D.Polivanov o'zbek shevalari bo'yicha «O'zbek dialektologiyasi va O'zbek adabiy tili» (1933y), «Toshkent shevasining tovush tizimi» (1922), «O'zbek tilining singormonizmni yo'qotgan shevalari namunalari»(1928y) kabi ishlari mavjud.

Professor Ye.D.Polivanov o'zbek shevalarining birinchi ilmiy tasnifini yaratgan. Keyingi davr dialektologlari Ye.D.Polivanov o'zbek shevalarini tasnif qilishda 2 tamoyilni - birinchisi-metisasiya (qardosh tillar chatishuvi) va ikkinchisi - gibridizasiya (qardosh bo'lmagan tillarning aralashuvi)ni hisobga olgan holda tasnif qilgan degan fikrni ilgari suradilar. Bu e'tibordan chetda qoladigan fikr emas, lekin Ye.D.Plivanov tasnifini metisasiya va gibradizsiya bilan bog'lab qo'yish ham mumkin emas, balki Ye.D.Polivanov turkiy tillar, o'zbek tili va uning eroniy tillar bilan munosabati kabi holatlarni hisobga olgan. Aslida, u deyarli, barcha o'zbek shevalarini o'rganib chiqib, uning taraqqiyot tarixi, urug', qabila davri xususiyatlarining saqlanib qolishi nuqtai nazardan shevalarni tasnif qiladi hamda o'zbek tili tarkibida uch yirik lahja mavjudligini belgilab beradi:

1.Chig'atoy lahjasi. Bu lahjani 7 tipga ajratadi: 1. Samarqand - Buxoro. 2. Toshkent, 3. Qo'qon-Marg'ilon, 4. Andijon-Shahrixon, 5. Namangan guruh shevalari, 6. Shimoliy o'zbek shahar shevalari, 7. Shimoliy o'zbek qishloq shevalari.

2.qipchoq lahjasi. Uni bir necha tipga ajratadi: 1. O'rta Xoazm (Gurlan, Bog'ot, Shabboz) shevalari, 2. «A»lovchi qozoq-nayman, Farg'ona-Qoraqalpoq shevalari. 3. Qurama shevalari, 4. Shimoliy o'zbek (So'zoq, Cho'laqo'rg'on), 5. O'rta o'zbek (qirq) shevalari va janubiy o'zbek shevalari (laqay, Avg'onistondagi qipchoq-o'zbek shevalari).

3.O'g'uz lahjasi. U 2 tipdagi shevalarni o'z ichiga oladi: 1. Janubiy Xorazm (Xiva, Yangi Urganch, Shovot, G'azavot, Hazorasp, Yangiariq) shevalari. 2. Shimoliy o'g'uz guruh (Iqon, Qorabuloq) shevalari.

Chig'atoy lahjasiga qarashli, ayniqsa, Samarqand-Buxoro shevalarini kuchli eronlashgan shevalar deb hisoblaydi.

Professor G'ozzi Olim tasnifi. U shevalarni leksik, morfologik va fonetik xususiyatlariga ko'ra tasnif qilish lozimligini uqtirgan holda shevalarni 1) O'zbek-qipchoq, 2) turk-barlos, 3) Xiva-Urganch lahjalariga ajratadi.

O'zbek-qipchoq lahjasining qirq, jaloyir-laqay, qipchoq, gurlan; turk-barlos lahjasini Sayram-Chimkent, Toshkent-Xos, Andijon, Namangan; Xiva-Urganch lahjasini Xeva, qarluq guruhlariga ajratadi.

Professor A.K. Borovkov tasnifi. A.K.Borovkov shevalarining fonetik xususiyatlarini hisobga olib, dastlab "a" lovchi va «o» lovchi shevalarni farqlaydi. «o» lovchi shevalarga Toshkent, Xonabod, Xos, Taqachi, Yangiyo'l, Chinoz shevalarini; «a» lovchi shevalarni esa o'z navbatida «y» lovchi va «j»lovchi shevalarga ajratadi. «y» lovchilarga - Chimkent, Mankent, Turkiston, «j»lovchilarga - Shimoliy Xorazm, Surhandaryo, Samarqand viloyati qishloq shevalari kiritiladi.

A.K.Borovkov O'zbek tili shevalarining tarixiy taraqqiyotini hisobga olib, uni 4 dialektga ajratishni tavsiya qiladi:

1.O'rta o'zbek dialekti. Uni ikki guruhga - 1) O'rta O'zbekiston shevalari: Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg'ona va boshqalar; 2) Shimoliy O'zbek shevalari; Chimkent, Sayram, Jambul, Marki va boshqalar.

2. Shayboniy o'zbek yoki «j»lovchi dialekti.

Bunga Samarqand, Buxoro, Surxondaryo, Ohangaron vodiysi, Shimoliy Xorazm va Farg'on vodiysida «j»lovchi shevalarni kiritadi.

4.Janubiy Xoazm dialekti. Bunda Xonqa, Hazorasp, Shovot,Yangiariq, G'azovot, Sho'raxon kabi shevalarni kiritadi.

5. Alohida gruppalar shevalarga 1) Qorabuloq, Iqon, Mankent; 2) umlautli shevalar (Namangan)ni kiritadi.

Professor V.V.Reshetov tasnifi. Uning tasnifida prof.Ye.D.Polivanov g'oyalari asos bo'lgan va u hozirgi shevalarning shakllanishida muhim ahamiyatga molik bo'lgan qabila-urug'larning tarixiy taraqqiyotini hisobga olgan holda tasnif qiladi. Uningcha, o'zbek shevalarini uch lahjaga birlashtirish mumkin:

Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi. Bu lahja uyg'ur tiliga yaqin va oz yoki ko'p darajada tojik tili bilan aloqada bo'lgan. Bu lahjaga O'zbekiston Respublikasidagi yirik shahar (Urganchdan tashqari) va shahar tipidagi qishloq shevalari kirgan.

Qipchoq lahjasi. Bu lahja esa qozoq va qoraqalpoq tillariga yaqin turadi va unga O'zbekiston Respublikasidagi qurama, Jizzax, Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo, Ferg'ona vodiysidagi «j»lovchi va singormonizmli shevalar kiritiladi.

O'g'uz lahjasi. Bu lahja til jihatidan turkman, ozarbayjon. Turk tillari yaqin turadi va O'zbekiston Respublikasidagi Xorazm, Qoraqalpog'iztondagi o'zbek shevalari hamda Qorako'l, Forish shevalari ham shu lahjaga kiritiladi. Bu shevalarning o'ziga xos fonetik leksik va grammatik xususiyatlari yoritib beriladi.

3. O'zbek dialektologlari. o'zbek shevalarining o'rganilishi va tasnif qilinishida jahon ahamiyatiga molik bo'lgan professor Ye.D.Polivanov, mashhur professorlar K.K.Yudaxin, G'ozim Olim, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov kabi olimlarning buyuk xizmatlari bor. Bu olimlar rahbarligida mahalliy o'zbek olimlari yetishib chiqdi. O'zbek shevalari akademik Sh.Shaabdurahmonov, professor va fan doktorlari M.Mirzayev, F.Abdullayev, S.Ibrohimov, H.G'ulomov, A.Aliyev, A.Shermatov, O.Madrahimov, T.YO'ldoshev, N.Rajabov, X.Doniyorov, K.Muhammadjonov, T.Nafasov, A.Jo'rayev kabi olimlarimiz tomonidan tadqiq etilgan. Bu professor va fan doktorlari bilan birga 50 ga yaqin fan nomzodlari, dosentlar o'zbek shevalari bo'yicha ilmiy- tadqiqot ishlarini olib borganlar va olib bormoqdalar. Bu olimlar ishlari tufayli o'zbek dialektologiyasi fan sifatida shakllandi va deyarli barcha lahja va shevalar sinxronik tarzda o'rganib chiqildi, lug'atlari tuzildi.

O'zbek dialektlari hamon tadqiqot obyekti bo'lishi mumkin, ya'ni endilikda o'zbek shevalarining barcha masalalari bo'yicha nazariy muammolar: o'zbek shevalari fonologiyasi, turkiy dialektologiya, etimologiya, turkiy tillar bilan qiyosiy jihatlardan o'rganilishi kerak. Bu

kabi masalalarning o'rganilishi o'zbek tilshunosligini yanada boyitishga xizmat qiladi.

Umumiy savollar:

1. Shevalar qanday tamoyillar asosida tasnif qilinadi?
2. O'zbek shevalari kimlar tomonidan tasnif qilingan va ulardagi farqlar nimalardan iborat?
3. Qaysi o'zbek dialektaloglarini bilasiz va ular qanday tadqiqot ishi olib borishgan?

Glossariy:

Shevalarni tasnif qilish - shevalardagi o'xshash va noo'xshash xususiyatlarni hisobga olib, ularning guruhlarini belgilash.

Metisasiya - qardosh tillar va shevalar chatishuvi.

Gibridisasiya - qardosh bo'lmagan til va shevalarning aralashib ketishi.

3 - mavzu: Transkripsiya

Reja:

1. Transkripsiya haqida umumiy ma'lumot.
2. Unli tovushlarda qo'llaniladigan transkripsion belgilar.
3. Undosh tovushlarda qo'llaniladigan transkripsion belgilar.
4. Diakritik belgilar.

Tayanch tushunchalar: velyarizasiya, diakritik belgi, dialektolog, indifferent, palatalizasiya, transkripsiya, transliterasiya, transkripsion belgi, fonetik transkripsiya, fonematik transkripsiya.

Jonli so'zlashuv tilidagi konkret nutq tovushlarini (fonemaning variasiyalari, variantlari) yozuvda ifodalash uchun qo'llaniladigan harflar, belgilar sistemasiga transkripsiya deyiladi.

Unli tovushlar barcha tillarda ham ko'p qirrali bo'lib, u o'zbek shevalarida ayniqsa fizialogik jihatdan rang-barangdir. Unlilarni ifodalashda quyidagi belgilardan foydalaniladi.

Undosh tovushlarni ifodalashda asosan joriy alifbodagi undosh harflardan foydalaniladi. Shunga qaramasdan ayrim undoshlarni farqlash va o'ziga xosligini belgilashda transkripsion belgilar qo'llaniladi.

: (ikki nuqta) - tovushning cho'ziqligini bildiradi.

– (akut) -belgining o'ng tomoniga qo'yilsa, palatalizasiyani, chap tomoniga qo'yilsa velyarizasiyani bildiradi.va tovushning o'tishini ko'rsatadi.

Adabiyotlar:

- 1.Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh., O'zbek dialektologiyasi. Toshkent, "O'qituvchi". 1996.
- 2.RajabovN., O'zbek shevashunosligi, Toshkent, "O'qituvchi".1996.
- 3.Reshetov V.V, Uzbekskiy yazO'k. -Toshkent, 1959.
- 4.Shoabdurahmonov Sh. O'zbek adabiy tili va xalq shevalari. - Toshkent.1960.

Transkripsiya lotincha qayta yozish degan ma'noni bildiradi. Transkripsiyaga ta'rif: «Jonli so'zlashuv tilidagi konkret nutq tovushlarini (fonemaning variatsiyalari, variantlari) yozuvda ifodalash uchun qo'llaniladigan harflar, belgilar sistemasiga transkripsiya deyiladi».

Transkripsiya ikki xil bo'ladi:

1. Xalqaro transkripsiya. Bu transkripsiya lotin alifbosiga asoslanadi.
- 2.Milliy transkripsiya. Bu har tilning amalda bo'lgan yozuv tizimiga asoslanadi. O'zbek shevalarini yozib olishda qo'llaniladigan transkripsion tizim professor V.V.Reshetov tomonidan ishlab chiqilgan va u rus alifbosi asosida o'zbek grafikasiga asoslanadi, lekin o'zbek dialektologlari garchand V.V.Reshetov ranskripsiyasiga asoslansalar-da, shevalarni yozib olishda har doim ham unga to'la rioya qilmaydilar, chunki shevalardagi tovushlarni belgilashda har bir tadqiqotchi ma'lum darajada erkinlikka erishishlariga ruxsat etiladi.

Transkripsiya til tarixini o'rganishda ham qo'llaniladi. Bunda yodgorliklarda u yoki bu tovushning (fonemaning) talaffuz (artikuyasion - akustik) me'yorini belgilash zaruriyatidan kelib chiqadi.

Transkripsiyani transliterasiyadan farqlash zarur. Transliterasiya bir tildagi bir yozuv tizimida yozilgan matnlarni ikkinchi yozuv tizimiga ag'darishni bildiradi, arab yozuvidagi matnlarni kirilisadan lotin yozuvi asosidagi yangi yozuvga ko'chirish transliterasiyadir.

Umumiy savollar:

1. Transkripsiya deb nimaga ataladi?
2. Transliterasiya deb nimaga ataladi?
3. Old qator unlilarni ifodalashda qaysi belgilar qo'llanadi?
4. Orqa qator unlilarni ifodalashda qaysi belgilardan foydalaniladi?

5. Undoshlarni farqlashda qaysi harflar olinadi?
6. Diakritik belgilar deb nimaga aytiladi?

Glossariy:

Velyarizasiya -undoshlarning qattiqlashishi.

Diakritik belgi - hariflarga qo'shimcha ravishda qo'yiladigan belgilar, ishoralar.

Dialektolog - shevashunos, shevani o'rganuvchi olim.

Indifferent - oraliq tovush.

Palatalizasiya - undoshlarning yumshoqlashishi.

Transkripsiya - yozuvning maxsus turi.

Transliterasiya - matnni bir yozuv tizimida ikkinchisiga ko'chirish, masalan, kirildan lotincha.

Transkripsion belgi - har bir nutq tovushi uchun qo'llanadigan harf.

Fonetik transkripsiya - konkret nutq tovushlarini ifodalaydigan ishoralar tizimi.

Fonematik transkripsiya - tildagi fonemalar talaffuzini belgilab beruvchi yozuv tizimi.

4 -mavzu: O'zbek adabiy tili va dialektlar.

Reja:

1. Adabiy tilning ta'rifi.
2. Adabiy tilning og'zaki va yozma shakllari.
3. Adabiy til va tayanch dialekt.

Tayanch tushunchalar: adabiy til: og'zaki va yozma, tayanch dialect, o'lik til.

Adabiy tilning ta'rifi. Ma'lumki, har bir adabiy til milliy (xalq yoki elat) tilning yuqori bosqichi bo'lib, u me'yorlashgan yoki me'yorlashtirilgan til hisoblanadi.

Og'zaki adabiy til davlat ahamiyatiga ega bo'lgan barcha sathdagi rasmiy majlislar, o'qish -o'qish ishlari, ommaviy majlislarda qo'llanadi. Yozma adabiy til esa orfografik qoidalar asosida shakllantiriladi va orfografik qoidalari joriy o'zbek alifbosiga asoslanadi.

Adabiy tilning tayanch dialektiga ega bo'ladi. To'g'ri, o'zbek adabiy tilining shakllanishida shevalarning barchasi u yoki bu darajada ishtirok etadi, lekin ma'lum shevalar adabiy til uchun asos, tayanch (baza) vazifasini bajaradi, ya'ni o'zbek adabiy tili muayyan sheva va shevalardan

leksik, fonetik, grammatik xususiyatlarni adabiy til fakti sifatida oladi hamda o'sha va shevalar guruhi taraqqiy etishi bilan birga taraqqiy etadi, chunki sheva jonli til bo'lib, u doimo rivojlanishda, o'zgarishda bo'ladi, shu tufayli ham adabiy til shu sheva yoki shevalar guruhi rivojlanishi bilan bog'liq ravishda taraqqiyo etib boradi, aksincha, adabiy til o'zining tayanch dialektiga ega bo'lmasa, u bor-bora, aksincha, adabiy til o'zining tayanch dialektiga ega bo'lmasa, u bora-bora muomaladan chiqib ketadi.

Adabiyotlar:

2: 52 – 56.

Matn

1. Adabiy tilning ta'rif. Ma'lumki, har bir adabiy til milliy (xalq yoki elat) tilning yuqori bosqichi bo'lib, u me'yorlashgan yoki me'yorlashtirilgan til hisoblanadi. Unga yana quyidagi ta'rifni berish mumkin; «Adabiy til leksik jihatdan nisbatan barqaror, fonetik va grammatik jihatdan ma'lum qolipga tushgan, yagona orfografik va orfoepik normalarga amal qiladigan, so'z ustalari tomonidan sayqal berilgan tildir». O'zbek adabiy tili ham shu qoidaga amal qiladi.

2. Adabiy tilning og'zaki va yozma shakllari.

O'zbek adabiy tili ikki shaklda bo'ladi: og'zaki va yozma.

Og'zaki adabiy til davlat ahamiyatiga ega bo'lgan barcha sathdagi rasmiy majlislar, o'qish -o'qish ishlari, ommaviy majlislarda qo'llanadi. Yozma adabiy til esa orfografik qoidalar asosida shakllantiriladi va orfografik qoidalari joriy o'zbek alifbosiga asoslanadi. Unda bir necha tamoyillardan foydalaniladi: fonetik, fonematik, morfologik. Grafik, tarixiy - an'anaviy, ramziy va boshqalar.

4. Adabiy tilning tayanch dialektiga ega bo'ladi. To'g'ri, o'zbek adabiy tilining shakllanishida shevalarning barchasi u yoki bu darajada ishtirok etadi, lekin ma'lum shevalar adabiy til uchun asos, tayanch (baza) vazifasini bajaradi, ya'ni o'zbek adabiy tili muayyan sheva va shevalardan leksik, fonetik, grammatik xususiyatlarni adabiy til fakti sifatida oladi hamda o'sha va shevalar guruhi taraqqiy etishi bilan birga taraqqiy etadi, chunki sheva jonli til bo'lib, u doimo rivojlanishda, o'zgarishda bo'ladi, shu tufayli ham adabiy til shu sheva yoki shevalar guruhi rivojlanishi bilan bog'liq ravishda taraqqiyo etib boradi, aksincha, adabiy til o'zining tayanch dialektiga ega bo'lmasa, u bor-bora, aksincha, adabiy til o'zining tayanch dialektiga ega bo'lmasa, u bora-bora muomaladan chiqib ketadi.

Muomaladan chiqqan til fanda «O'lik til» degan termin bilan yuritiladi. Tillar tarixida «O'lik tillar» mavjudligi haqida ma'lumotlar ko'p.

5.O'zbek adabiy tili shartli ravishda fonetik jihatdan Toshkent shahar dialektiga, morfologik jihatdan esa Forg'ona dialektiga tayanadi. Ma'lumki, Toshkent shevalarida 6 ta unlili (u, o, e, ye, ') dialektdir.Farg'ona dialektidagi fe'l shakllari asosan o'zbek adabiy tiliga norma sifatida qabul qilingan. Aslida adabiy tilni bir yoki ikki sheva yoki dialekt bilan bog'lab qo'yish juda ham to'g'ri emas, balki o'zbek adabiy tili shevalar hisobida boyib, mukammalashib borishi lozim. Shu ma'noda shevalar adabiy tilning manbai bo'lib qoladi.

Umumiy savollar:

1. Adabiy til deb nimaga aytiladi?
2. Adabiy tilning yozma va og'zaki shakllariga qanday izoh berasiz?
3. Tayanch dialekt tushunchasiga izoh bering.

Glossariy:

Adabiy til- me'yorlashgan til.

Adabiy tilning shakllari - adabiy tilning yozma va og'zaki shakllari.

Tayanch dialekt - adabiy tilga biror jihatdan. ya'ni fonetik, morfologik jihatdan, asos bo'ladigan dialekt. Sheva.

O'lik til- muomaladan chiqqan til.

5- mavzu: Lingvistik geografiya

Reja:

- 1.Lingvistika geografiya tushunchasi va uning mohiyati.
- 2.Lingvistika geografiya tamoyillari.
- 3.O'zbekistonda lingvistik geografiyaning rivojlantirilishi.

Tayanch tushunchalar: atlas, izoglossa, lingvistik geografiya

Lingvistik geografiya tushunchasi va uning mohiyati. Bu termin lingvistika -tilshunoslik va geografiya kabi qismlardan iborat bo'lib, umuman sheva xususiyatlarini maxsus belgilar va raqamlarda ularni karta (xarita)da aks ettirish bilan shug'ullanadigan dialektologiyaning bir bo'limidir, boshqacha aytganda, shevalarga xos bo'lgan xususiyatlarning tarqalish chegaralarini xaritada ko'rsatishdir.

Lingvistik geografiya tamoyillari. Lingvistik geografiya o'ta ahamiyatli soha bo'lib, har sheva va dialekt haqida, uning madaniy, tarixiy xususiyatlari, uning o'ziga xosligi bilan yaxlit ravishda tilshunoslik, tarix, etnografiya bilan shug'ullanadigan xodimlar, mutaxassislarni keng tanishtirish imkonini beradi.

O'zbekistonda lingvistik geografiyaning rivojlantirishi. Bu soha o'tgan asrlarda Yevropada yaxshi rivojlangan. XIX asrda fransuz dialektalogi Jyul Jilyeron butun Fransiyaning velosipedda aylanib chiqib, Fransuz tilining dialektal atlasini yaratgan. O'zbekistonda ham dialektalogik atlas yaratish ishi ancha rivojlangan

Adabiyotlar:

1. Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh., O'zbek dialektologiyasi. Toshkent, "O'qituvchi". 1996.
2. Rajabov N., O'zbek shevashunosligi, Toshkent, "O'qituvchi". 1996.
3. Reshetov V.V., Uzbekskiy yazO'k. -Toshkent, 1959.
4. Shoabdurahmonov Sh. O'zbek adabiy tili va xalq shevalari. - Toshkent. 1960.

1. Lingvistik geografiya tushunchasi va uning mohiyati. Bu termin lingvistika -tilshunoslik va geografiya kabi qismlardan iborat bo'lib, umuman sheva xususiyatlarini maxsus belgilar va raqamlarda ularni karta (xarita)da aks ettirish bilan shug'ullanadigan dialektologiyani bir bo'limidir, boshqacha aytganda, shevalarga xos bo'lgan xususiyatlarning tarqalish chegaralarini xaritada ko'rsatishdir. Lingvistik geografiya shevalarni o'rganishning bir metodi hamdir. Lingvistik geografiyani qo'llash orqali shevalardagi izoglossalar belgilanadi. **Izoglossa** lotincha **izo** -teng, **glossa**- til degan ma'nolarni bildiradi va bir dialekt yoki lahja doirasidagi yoki bir til, qarindosh tillardagi fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarni o'xshashlik darajasiga ko'ra shartli belgilarda turli ranglardan foydalangan holda xaritada belgilab chiqiladi.

2. Lingvistik geografiya tamoyillari. Lingvistik geografiya o'ta ahamiyatli soha bo'lib, har sheva va dialekt haqida, uning madaniy, tarixiy xususiyatlari, uning o'ziga xosligi bilan yaxlit ravishda tilshunoslik, tarix, etnografiya bilan shug'ullanadigan xodimlar, mutaxassislarni keng tanishtirish imkonini beradi. Lingvistik geografiyada avvalo o'rnatilayotgan shevaning aholigeografiyasini aks ettiruvchi xaritasi uchun asos bo'ladigan kontur xarita olinadi va aholi punktlari raqamlari belgilab chiqiladi. Sheva faktlari uchun shartli belgilar tizimi ishlab chiqiladi.

Izoglossalarning tarqalishini ko'rsatuvchi chiziqlarni tortish rejasi tayin qilinadi. Ranglar tanlanadi va bo'yash texnikasi belgilab olinadi.

Umumiy savollar:

Lingvistik geografiya nima?

1. O'zbek shevalari atlasida deganda nimani tushunasiz?
2. O'zbek shevalari kimlar tomonidan kartalashtirilgan?

Glossariy:

Atlas - sheva, dialekt, lahjalarni turli ranglar va shartli belgilarda yaxlit idrok etish uchun xizmat qiladigan o'quv quroli.

Izoglossa - til, sheva faktlarining teng kelish holatlari.

Lingvistik geografiya - o'zbek shevalarini o'rganishning bir metodi, shevalardagi til faktlarini maxsus o'rganadigan soha.

6-mavzu: O'zbek shevalari fonetikasi

Reja:

1. O'zbek shevalarining unlilar va undoshlar tizimi.
2. Fonetik qonuniyatlar.

Tayanch tushunchalar: vokalizm, konsonantizm, fonetik qonuniyat, singormonizm, lingval singarmonizm, labial singormonizm, assimilyasiya, dissimilasiya, unlilar cho'ziqligi, diftong va diftongoid, kontrast unli, tovush mosligi.

O'zbek shevalaridagi unli va undosh tovushlarning miqdori va sifati munozarali masalalardan biridir, chunki dialektologik ishlarda unli fonemalar haqida fikr yuritilganda, ularning soni 18 tagacha yetadi, degan ma'lumotlar beriladi. Aslida shevalar fonetikasi o'rganilar ekan, ular - dagi fonemalar emas, balki konkret nutq tovushlari e'tiborga olinishi lozimligini qayd qilish o'rinli bo'ladi.

Fonetik qonuniyatlar. Singormonizm. Singormonizm lotincha unlilarning uyg'unlashuvi demakdir. Taniqli tilshunos I.A. Bogorodiskiyning fikriga ko'ra, singormonizm unlilar uyg'unligi, lekin qisman undoshlarga ham taaluqlidir.

Turkiy tillarning dastlabki davrlarida so'zlarning birinchi bo'g'inida unlilar cho'ziq talaffuz etilgan. Bunday cho'ziqlik boshqa tovush ta'sirida emas, balki qadimgi turkiy tilning tabiati bilan bog'liqdir.

Unlilarning bunday cho'ziqligi hozirgi Xorazm, Forish va shimoliy o'zbek shevalarida saqlanib qolgan: a:d, ba:la va boshqalar

Adabiyotlar:

1: 87-194, 2: 98-146, 3: 149-208, 236-287.

Matn

O'zbek shevalarining murkkab tarkibiga egaligi avvalo ularning fonetik jihatdan rang-barangligi tufaylidir.

O'zbek shevalari unli va undoshlar miqdori va sifati, fonetik qonuniyatlar, fonetik jarayonlarning o'ziga xosligi jihatidan o'zaro farqlanadi va ular bir-biri bilan o'xshashliklarga ham ega bo'ladi.

1.Unli va undoshlar tizimi.

O'zbek shevalaridagi unli va undosh tovushlarning miqdori va sifati munozarali masalalardan biridir, chunki dialektologik ishlarda unli fonemalar haqida fikr yuritilganda, ularning soni 18 tagacha yetadi, degan ma'lumotlar beriladi. Aslida shevalar fontikasi o'rganilar ekan, ular - dagi fonemalar emas, balki konkret nutq tovushlari e'tiborga olinishi lozimligini qayd qilish o'rinli bo'ladi.

Unlilar (vokalizm). qarluq-chigil-uyg'ur lahjasiga kirgan dialekt va shevalarda 6 tadan 10 tagacha unli tovush bor. Singormonizmni yo'qotgan shevalarda 6 ta, singormonizmli shevalarda esa 9-11 ta unli qo'llanadi. Toshkent shevalarida **'**, **ye**, **e**, **o**, **u**, Samarqand shevasida **'**, **ye**, **e**, **a**, **o**, **u** unlilari qo'llangan bo'lsa, Qo'qon, Marg'ilon, Chust, Qarshi, Sariosiyo kabi shevalarda unlisi bilan birgalikda **a** unlisi ham uchraydi. Shimoliy o'zbek shevalarida (Turkiston. Chimkent, Sayram) 11 ta (**a**, **ye**, **e**, **i**, **'**, **o'**, **,**, **o**, **o**, **u**, **u**) unli mavjud. qipchoq va o'g'uz lahjasidagi shevalarda ham 11 ta unli tovush qayd qilinadi.

Undoshlar tizimi (konsonantizm) haqida. O'zbek shevalarida sof turkiy so'zlarda **b**, **p**, **v**, **m**, **t**, **d**, **s**, **z**, **ch**, **dj**, **sh**, **n**, **l**, **r**, **y**, **k**, **g**, **n**, **x**. **q**, **g'** undoshlari doim iste'molda bor. O'zlashgan so'zlarda **s** undoshi **s**, **j** (sirg'aluvchi) undoshi **dj** kabi talaffuz qilinadi. **F** undoshli undov va taqlidiy so'zlarda aynan talaffuz etiladi, o'zlashgan so'zlarda esa **p** ba'zan **b** undoshiga moyil talaffuz qilinadi. **H** undoshi aksariyat o'zbek shevalarida qipchoq shevalarida bu undosh talaffuzda bor. Shuningdek, arabcha va forsha so'zlardagi shu tillarga xos bo'lgan undoshlar shevalarda o'zbek tili artikulyasion - akustik xususiyatlariga moslashgan.

2.Fonetik qonuniyatlar. Singormonizm. Singormonizm lotincha unlilarning uyg'unlashuvi demakdir. Taniqli tilshunos I.A.

Bogorodiskiyning fikriga ko'ra, singormonizm unlilar uyg'unligi, lekin qisman undoshlarga ham taaluqlidir. Singormonizm qonuni ikki sifat ko'rinishga ega:

1.Lingval yoki palatal (tanglay) singormonizmi. Bu qonuniyatga ko'ra, so'zning dastlabki bo'g'inida hzam old qator unlilar ishtirok etadi, so'zning dastlabki bo'g'inida orqa qator unlilar qatnashadi. Bu qonuniyat faqat shahar va shahar tipidagi shevalardagina amal qilmaydi.

2.Labial singormonizm. Bu qonuniyat aksariyat turkiy tillarda amal qiladi, ayniqsa, qirg'iz tilining «temir qonuni» hisoblanadi. U o'zbek tili va uning shevalarida qisman amal qiladi. Bu qonuniyatga ko'ra, so'zning dastlabki bo'g'inida old qator lablangan unli ishtirok etsa, keyingi bo'g'inlarda ham old qator lablangan unli qatnashadi, askincha, so'zning dastlabki bo'g'inida lablangan orqa unli ishtirok etsa, keyingi bo'g'inlarda ham orqa qator lablangan unli qatnashadi. O'zbek shevalarida lab ohangi qonuni so'zlarning dastlabki ikki bo'g'inida siyrak uchraydi: *suyunch'*, *kerund'*. Namangan shevasida *boluptu*, *koruptu* va boshqalar.

Shevalarda ayrim yuklamalar, qo'shimchalar singormonizmga bo'ysunmasligi mumkin, uning o'ziga xos qonuniyatlari bor. Singormonizm qonuniyati ayni zamonda unlilar assimilyasiyasi deb ham yuritiladi.

Umlaut. Bu qonuniyat fanda unlilarning regressiv assimilasiyasi deb ham yuritiladi. Bu qonuniyatga ko'ra affiksdagi old qator unlisi asosdagi (u aksariyat hollarda bir bo'g'inli bo'ladi) orqa qator unlisini o'z xarakteriga moslashtirib oladi: sen - sene, esh, bosh - besh'. Bu qonuniyat Namangan, O'sh shevalarida, qisman o'zbek adabiy tilida qayd qilinadi.

Assimilyasiya. Odatda assimilasiya unli va undoshlar tizimida baravar qayd qilinadi, lekin ko'proq undoshlar bilan bog'liq fonetik qonuniyatdir. Assimilasiya dastlab progressiv va regressiv assimilyasiyaga, so'ng to'liq assimilyasiyaga bo'linadi. Progressiv assimilasiyada oldingi tovush keyingi tovushni o'ziga singdirsa, regressiv assimilasiyada keyingi tovush oldingi tovushni o'ziga o'xshatadi. To'liq assimilasiyada o'zaro bir-biriga singib ketadigan tovushlar tushuniladi. To'liqsiz assimilasiyada tovushlar aynan bir-biriga singmaydi, balki jarangli-jarangsizlik va boshqa holatlarga ko'ra qisman o'xshab ketish mumkin: *oshgan -eshken*, *ishga* || '*shke*.

Dissimilyasiya. So'z tarkibidagi undoshlarning boshqa tovush ta'sirisiz tovush variantiga ega bo'lishi dissimilyasiyadir: zarar - zeled, devor-devel.

Sandhi. Bunda ikki so'zning talaffuzi jarayonida oldingi so'z nihoyasidagi undosh keyingi (boshlanuvchi so'z) tovushga moslashadi:

mag'an ber || mag'am ber yoki dastlabki so'zning oxirgi tovushi (keyingi so'z unli bilan boshlansa) jaranglashadi: belek adam || beleg adam.

Spirantizasiya. Nutq jarayonida portlovchi tovushning sirg'aluvchi variantiga ega bo'lishi spirantizasiyadir: *yubordi* || *djyverd'*. Ma'ruza jarayonida spontan o'zgarishlar, metateza, reduksiya, eliziya haqida ham ma'lumot beriladi.

Unlilarning birlamchi, ikkilamchi va emfatik cho'ziqliklari.

Turkiy tillarning dastlabki davrlarida so'zlarning birinchi bo'g'inida unlilar cho'ziq talaffuz etilgan. Bunday cho'ziqlik boshqa tovush ta'sirida emas, balki qadimgi turkiy tilning tabiati bilan bog'liqdir. Unlilarning bunday cho'ziqligi hozirgi Xorazm, Forish va shimoliy o'zbek shevalarida saqlanib qolgan: a:d, ba:la va boshqalar. Aslida bu kabi unlilar cho'ziqligi urg'uning dastlabki bo'g'iniga tushishi xususiyati bilan bog'langan. Bunday cho'ziqlik birlamchi cho'ziqlik deyiladi.

Yondosh kelgan undosh tovushning nutqda talaffuz qilinmasligi natijasida unli tovush cho'zilishi mumkin: *sandu:*, *orte:*. Bunday cho'ziqlik ikkilamchi cho'ziqlik deyiladi.

Emfatik cho'ziqlik hozirgi -kelasi zamon fe'llarida uchraydi, ya'ni bu fe'l shaklida qatnashadigan ravishdosh ko'rsatkichi - e odatdagidan ko'ra cho'ziq (ikkilangan cho'ziqlik) talaffuz qilinadi yoki uning bo'lishsiz shaklida «y» undoshi tushib qoladi va bo'lishsizlik affiksidagi -e unlisi cho'ziqlikka ega bo'ladi: blme: : m en, bole: :d'.

Diftonglar. O'zbek shevalarida diftong, ya'ni talaffuzda tovush ekskursiyasida boshqa tovush (O'zbek tilida i, y tovushlari) unsurlari va to'xtam hamda rekursiyada asosiy tovush (eIIi) talaffuzi saqlanishi diftongdir. qipchoq shevalarida bu fontek xodisa keng tarqalgan: iyek'nch', iyeshk', : «iyek'n.

Kontrast (juft) unlilar: singormonizmni saqlagan o'zbek shevalarida unlilar old qator mavqiyelarga (pozisiyalarga) ega bo'ladi. Ular quyidagilar: i-o', '-, ye-o, Y-u, e-a (e). Bundan faqat ye (e) unlisigina mustasno.

Tovush mosligi. O'zbek shevalaridagi so'zlarni boshqa sheva va adabiy til bilan qiyoslaganda, shunday fonetik holat ko'zga tashlanadiki, bir so'z ayni ma'nosini saqlagan holda ulardagi ayrim unli yoki undosh tovushlar farq qiladi, lekin u ma'noning mosligiga putur yetkazmaydi: topp' (Toshkent)- dO'ppi (ad.til), kel (ad.til)- gel (Xorazm), tog'r' (Toshkent)- do:p' (Xorazm). Bu kabi so'zlardagi tIIId, kIIg undoshlari mosligi namoyon bo'ladi.

Umumiy savollar:

1. qarluq -chigil - uyg'ur lahjasidagi shevalarda qaysi unlilar qatnashgan?
2. qipchoq lahjasidagi unlilar qanday sifatlarga ega?
3. O'g'iz lahjasidagi unlilarning xususiyatlarini ko'rsatib bering.
4. O'zbek shevalaridagi unlilar qanday xususiyatlarga ega?
5. Singormonizm nima, uning qanday turlari bor?
6. Umlaut qanday xususiyatlarga ega?
7. Unli va undoshlar bilan bog'liq yana qanday qonuniyatlarni bilasiz?
8. Unlilar cho'ziqligining qanday sifat turlari bor?
9. Diftong va diftongoid nima?
10. Kontrast unlilar deganda nimani tushunasiz

Glossariy:

Vokalizm - unlilar tizimi.

Konsonantizm - undoshlar.

Fonetik qonuniyat - O'zbek shevalarida amal qiladigan tovush talaffuzi va u bilan bog'liq aql bilan boshqarilmaydigan fonetik hodisalar.

Singormonizm - unlilar uyg'unligi.

Lingval singarmonizm - old qator va orqa qator unlilar uyg'unligi.

Labial singormonizm - lablangan unlilar uyg'unligi.

Assimilyasiya - unli va undoshlarning o'xshab ketishi yoki bir-birlariga singishi.

Dissimilasiya - undosh tovushlardagi noo'xshashlik.

Unlilar cho'ziqligi - unlilarning boshqa tovush ta'sirida va uning ta'sirisiz cho'zilishi.

Diftong va diftongoid - bir tovushda ikkinchi bir tovush xususiyatlarining bo'lishi va shunday tovush.

Kontrast unli - old qator va orqa qator xususiyatlarga ko'ra zidlangan unlilar.

Tovush mosligi - so'z ma'nosiga putur yetkazmaydigan tovush O'zgachaliklari.

7- mavzu: O'zbek shevalarining morfologik xususiyatlari.

Reja:

1. Shevalarda son kategoriyasi.
2. Shevalarda kelishiklarning ifodalanishi.

3. Shevalarda fe'l shakllari.

Tayanch tushunchalar: egalik affikslari, turlanish, tuslanish, zamon, yasalish

O'zbek shevalarida grammatik va sintaktik xususiyatlari haqida to'la ma'lumot berish qiyin, lekin bu masalalarning eng o'rinlarini ta'kidlash mumkin. O'zbek adabiy tilidagi so'z turkumlari, gap bo'laklari shevalarda alohida xususiyatga ega emas, balki uning ichki kategoriyalari, yozib olingan matnlarning sintaksisi haqida fikr yuritish mumkin.

Grammatik son kategoriyasi. Sof kO'plik ma'nosini ifodalashda shevalarda - ler||lar || ner|| nar|| ar|| er|| a|| e|| le|| la|| dar|| der|| tar|| ter|| kabi ko'plik qo'shimchalari uchraydi. Bu qo'shimchalar Toshkent, Farg'ona va Xorazm shevalarida hurmat ma'nosida ham qo'llaniladi

Fe'l shakllari (tuslanish) O'zbek shevalaridagi tuslovchi affikslarning (shaxs-son affikslari) uch tipi quyidagi shakllarga ega

O'tgan va kelasi zamon fe'llarining hosil qilinishi bo'yicha shevalar bir-biridan jiddiy farq qilmaydi. Ma'lumki, bunday fe'llar ravishdosh va sifatdosh shakllari va tuslovchi affikslarning qo'shilishidan hosil bo'ladi.

Adabiyotlar:

1. Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. Toshkent. «O'qituvchi», 1996 .
2. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. Toshkent, 2000 .
3. To'ychiboyev B., Hasanov B. O'zbek dialektologiyasi. T., 2004.

Matn:

Grammatik son kategoriyasi. Sof kO'plik ma'nosini ifodalashda shevalarda - ler||lar || ner|| nar|| ar|| er|| a|| e|| le|| la|| dar|| der|| tar|| ter|| kabi ko'plik qo'shimchalari uchraydi. Bu qo'shimchalar Toshkent, Farg'ona va Xorazm shevalarida hurmat ma'nosida ham qo'llaniladi.

Toshkent dialekti shevalarida -lug affiksi oz, choy so'zlariga qo'shilib ko'plik , jamlik ma'nolarini anglatgan: ozlugi, (o'zlari), choylugi - (choylari).

Egalik qo'shimchalari. Bu kategoriya ma'nolari ham adabiy tildagi ma'nolariga muvofiq keladi. Farq faqat egalik qo'shimchalarining ko'p variantli bo'lishidadir.

I shaxs birligida: -m, 'm, m, im, - o'm, -um, -Ym

I shaxs ko'plikda: m'z, mz (s), -miz, mO'z (s);

- 'm'z, -mz, -imiz, o'mo'z (s);

- umuz, -YmYz, - 'vuz, u:z, 'vuzd

II shaxs birligida: -n – ‘n –n – in – o’n –un –Yn.

II shaxs ko’pligida : -n’z, - nz(s), - ‘nz, - nz (s), unuz(s), YnYz.
-i:z, i:yle,

- (‘) nle, -nla.

III shaxs birlik va ko’pligida –’, -, -i, -o’, -s’, s.

Egalik affikslari variantlarining bunday shakllari singormonizmning palatal va labial turlari qonuniyatlari to’la saqlangan o’rinlarda qayd qilinadi, lekin shevalarda ma’lum qonuniyat bilan bog’lash mumkin bo’lmagan xususiyatlari ham uchraydi. Masalan, Toshkent shevasida I shaxs ko’pligida -vu:z | vuzd | II shaxs ko’pligida -i:z |yiz | yle va boshqa shakllari . Shuningdek, ayrim shevalarda (masalan, Mirishkor shevasida) II shaxs birligida lablangan unli qatnashmagan asoslarga - un | un affiksining qo’llanilishini ko’ramiz.

Kelishik kategoriyasi. Ma’lumki, turkiy tilning dastlabki taraqqiyot davrida 7 ta kelishik shakli bo’lgan, hozirgi o’zbek adabiy tilida 6 ta kelishik shakli qo’llanadi. O’zbek shevalarida esa ba’zan bu raqam 4 tagacha tushishi mumkin. Faqat “j” lovchi hamda shimoliy O’zbek shevalaridagina 6 ta kelishik shakli iste’molda bor.O’g’uz, Toshkent, Farg’ona shevalarida 5 ta kelishik qo’llanadi, ya’ni qaratqich va tushum kelishiklari bir ko’rsatkich bilan ifodalanadi. Qarshi, Buxoro, Surxondaryoning “y” lovchi shevalarida 4 ta kelishik qayd qilinadi, ya’ni qaratqich va tushum kelishiklari bitta ko’rsatkich bilan, jo’nalish va o’rin-payt kelishigi bitta ko’rsatkich bilan ifoda qilinadi. O’zbek shevalarida kelishik qo’shimchalarning quyidagi variantlari qayd qilinadi:

Bosh kelishik: Ko’rsatkichi yo’q

qaratqich kelishigi: -n’n, - nn, -nin, -no’n, -o’un, -nun,
-din, - do’n, -tin, -to’n,
-’n, -n, -Yn, -un,

Tushum kelishigi: -n, -n’, n- ni, - no’, -t’, -t, -d, -d’

Jo’nalish kelishigi: -ge, -ke, -qa, -g’a;

-a, -e, -na, -ne, -ya, ye.

O’rin-payt keligigi: -de, -da, -ten, tan;

Chiqish kelishigi: -den, -dan, - ten, - tan;

-nen, -nan;

-d’n, -dn, -t’n, -tn;

-dun, -dYn, -tun, -tYn;

«J»lovchi va Xorazm shevalarida egalik va kelishik affikslari o’rtasida keladigan interkalyar «n» tovushining kelishi ham kuzatiladi; qollarnda, soz’nde, ez’nde va b.

Fe'l shakllari (tuslanish).

O'zbek shevalaridagi tuslovchi affikslarning (shaxs-son affikslari) uch tipi quyidagi shakllarga ega;

I tip	I -m	- k v,-vuz -vuze uze
tuslovchilar	II -n	-(') n ' z () nz :z
	III- -	- -
II tip	I -men, -man	- (') n ' z () nz
tuslovchilar	II -sen, san	-s ' z sz sle

III tip	I -ay ey	I -shaxs:
Tuslovchilar	II - Nol -g ' n k ' n g ' n qn	ayo ' q Eyik, - ' ylu:, i: yk o ':
yq		

III -s ' n sn sun sYn -su sY	- aylq Eyl ' k
------------------------------------	---------------------

- - ' ynu:,

- - alo ' | Eli

II shaxs: ' n, - ' n, -

' nler, -nlar, -i: yle-yler-ynar

III shaxs: -sun, -sYn, -s ' n, -sn.

Ravishdosh shakllari:

-p | ' p | p | ' b | b:

-a | e | y;

-g ' ncha, -qncha, -k ' nche, gnche:

-g ' anO ' o ' , qano ' |, ken ' , gen ' .

-/ncha, qncha, -go ' nche; -knche:

-g ' ano ' , -qano ' , -ken ' , -gen ' .

-gchi: - g ' chi:

Sifatdosh shakllari: -gen | ken | g ' an | qan;

-r | ur | ar | er:

-adjak | adjaq;

-gch | kch, (blg ' ch edem - bilag ' on odam);

- u: ch | Y:ch ' .

Harakat nomi shakllari:

- maq | mek ;

-shi | ' sh | sh | ush | Ysh;

- v | uv | Yv.

Fe'l zamonlari bilan bog'liq shakllar haqida

O'tgan va kelasi zamon fe'llarining hosil qilinishi bo'yicha shevalar bir-biridan jiddiy farq qilmaydi. Ma'lumki, bunday fe'llar ravishdosh va

sifatdosh shakllari va tuslovchi affikslarning qo'shilishidan hosil bo'ladi. Hozirgi zamon fe'llarida tuslovchi affiksdan oldin qO'llanadigan zamon ko'rsatkichlari shevalarda turlicha bo'ladi. Masalan, bu shaklda Toshkent shevasida -vet (keyingi «t» undoshi regressiv assimilyasiyaga uchraydi), Buxoro shevalarida -ep, «j» lovchi shevalarda -djatr, vatr, Xorazm shevalarida -yatr, qorabuloq shevasida -ayt | boraytmo: borayotirman, keleytme - kelayotirman) va boshqalar.

So'z yasashida ham o'ziga xos xususiyatlar ko'zga tashlanadi. O'zbek adabiy tilidagi so'z yasovchi affikslarning rang-barang fonetik variantlari bilan birga shevalarning bevosita o'ziga xos yasovchi affikslari mavjud. Ayrim namunalar- al (Xorazm) - saral (sarg'ay), azal (ozay), -don, - axshamadon -mek (Andijon, Forg'ona)- kekmek-ko'kat va boshqalar.

Umumiy so'vollar:

- 1.O'zbek shevalaridagi morfologik xususiyatlar qaysi turkum va kategoriyalarda namoyon bo'ladi?
- 2.Ko'plik affiksining adabiy tildan farq qiladigan o'rinlarini aytib bera olasizmi?
- 3.Egalik affikslaridagi adabiy tildan farq qiladigan o'rinlarini aytib bera olasizmi?
- 4.Turlovchi affikslarning qo'llanish doirasini ko'rsatib bera olasizmi?
- 5.Qaysi shevalar besh kelishikli, qaysilari to'rt kelishikli?
- 6.Shevalardagi tuslovchi affikslarning tiplarini aytib bera olasizmi?
7. Sifatdosh, ravishdosh va harakat nomi shakllarining hosil qilinishni izohlab bering.

Glossariy:

Egalik affikslari - ot va otlashgan so'zlarning nutqdagi III shaxsdan biriga taalluqliligini ko'rsatuvchi affikslar.

Turlanish - so'zlarning kelishik affikslarini qabul qilishi.

Tuslanish - fe'llarning shaxs-son affikslarini qabul qilishi.

Yasalish - yangi so'z yasash jarayoni:

8-mavzu: O'zbek shevalarining sintaksisi.

Reja:

1. Shevalarda so'z birikmasi va izofali birikmalar.
2. Sheva matnlarida gaplarning aks etishi.

Tayanch tushunchalar: so'z birikmasi, moslashuv, boshqaruv, bitishuv, inversiya.

O'zbek shevalarining sintaktik xususiyatlari kam o'rganilgan. Jumanazarovning o'g'iz shevalari sintaktik xususiyatlarini yoritgan monografik tadqiqotidan boshqa jiddiy ishlar hali matbuot yuzini ko'rgani yo'q.

So'z birikmalari. Shevalarda so'z birikmalarining barcha turlari qayd qilinadi.

Bitishuv: ... desturxende yetm'sh x'l evqat teyyer bol'pt' (toshk).

Boshqaruv: Men hessemn' el'p ch'q'y (toshk). Pes-pes tamdn qar ya g'ar. (turk) Nan cho'g'ardo' («j» lovchi sheva).

Moslashuv: Hesend'n atas baylardn qoluda novcha bob etken (qatag'an shevasi). Sag'ch k'y'k shax ekke dept (turk).

Sheva matnlarida ko'proq sodda gaplar qo'llangan. Shunday bo'lsa-da, sodda gaplarni har doim chegaralab olish qiyin. Sheva matnlarida ayniqsa gap bo'laklari inversiyasi ko'p qayd qilinadi

Adabiyotlar:

1. Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. Toshkent. «O'qituvchi», 1996 .
2. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. Toshkent, 2000 .
3. To'ychiboyev B., Hasanov B. O'zbek dialektologiyasi. T., 2004.

Umumiy savollar:

1. Shevalarning sintaktik xususiyati deganda nimani tushunasiz?
2. Yozib olingan matnlardan qanday sintaktik hodisalarni qayd qilishingiz mumkin?
3. O'z shevangizda yozilgan matnni tahlilqila olasizmi?

Glossariy:

Gap –fikrni ifoda qiluvchi eng kichik til va nutq birligi.

So'z birikmasi - ikki mustaqil so'zning o'zaro aloqasi.

Bitishuv - ikki mustaqil so'zning grammatik ko'rsatkichlarsiz birikuvi.

Boshqaruv -hokim so'zning talabiga ko'ra tobe so'zning tushum va vositali kelishiklarda hamda ko'makchilar bilan qo'llanishi asosida aloqaga kirishuvi.

Moslashuv -qaratqich va qaralmish munosabati.

Inversiya -gap bo'laklarining odatdagi tartibining buzilishi va uning gap bo'laklarining gapdagi mavqyeiga ta'sir etmasligi.

9- mavzu: O'zbek shevalari lekiskasi.

Reja:

- 1.O'zbek shevalarining lug'at tarkibi.
- 2.Shevalarga xos bo'lgan so'zlarning semantik xususiyatlari.

Tayanch tushunchalar: dialektal so'z, shevalarning lug'at tarkibi, jargon, leksik qatlam

O'zbek shevalarining lug'at tarkibi. O'zbek shevalari o'zbek tilining mahalliy ko'rinishi sifatida undagi bo'lgan aksariyat qatlamlarni o'zida birlashtiradi, binobarin, o'zbek tili lug'at qatlamlarni quyidagicha bo'ladi

Shevalarga xos bo'lgan so'zlarning semantik xususiyatlari. O'zbek adabiy tilida va shevalardagi ayrim so'zlarning ma'nosi ba'zi shevalarda o'ziga xos ma'no o'zgachaliklariga ega, ularni quyidagicha guruhlantirish mumkin

Shuni aytish lozimki, dialektal so'zlarni jargonlardan farqlash lozim, dialektal so'zlar barcha sheva vakillari uchun tushunarli bo'ladi. Jargonlar esa dialektal xarakterga ega bo'lmaydi, balki ma'lum bir toifa kishilari uchungina tushunarli bo'ladi

Adabiyotlar:

1. Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh., O'zbek dialektologiyasi. Toshkent, "O'qituvchi". 1996.
2. RajabovN., O'zbek shevashunosligi, Toshkent, "O'qituvchi".1996.
3. Reshetov V.V, Uzbekskiy yazO'k. -Toshkent, 1959.
4. Shoabdurahmonov Sh. O'zbek adabiy tili va xalq shevalari. - Toshkent.1960.

Matn

O'zbek shevalari o'zbek tilining mahalliy ko'rinishi sifatida undagi bo'lgan aksariyat qatlamlarni o'zida birlashtiradi, binobarin, o'zbek tili lug'at qatlamlarni quyidagicha bo'ladi:

1. Umumturkiy so'zlar:
2. O'zlashgan so'zlar:
 - arab tilidan o'zlashgan so'zlar;
 - fors tilidan o'zlashgan so'zlar;
 - rus tili va u orqali o'zlashgan so'zlar.
3. O'zbek tili sharoitida yaratilgan so'zlar.

4. Shevalarga xos bo'lgan so'zlar.

Umumturkiy so'zlar aksariyat turkiy tillarda va shevalarda qo'llanadi hamda ular o'zbek shevalarida adabiy tildagi talaffuzini saqlash ham mumkin yoki kuchli va kuchsiz fonetik o'zgarishga uchrashi ham mumkin Bunga **yer, suv, esh, ish** va boshqa turli sohalarga oid umumturkiy so'zlar taalluqlidir. Shevalar lug'at tarkibining salmoqli qismini umumturkiy so'zlar tashkil etadi.

Arab, fors-tojik, rus tilidan o'zlashgan shevalarda, asosan, fonetik qulaylashtirilgan holda iste'molda bo'ladi. Ilmiy- tadqiqot ishlari natijalari shuni ko'rsatadiki, shevalar lug'at tarkibida fors-tojikcha so'zlar ko'proq, arabcha so'zlar unga nisbatan kamroq, ruscha- baynalmilal so'zlar juda ham kam uchraydi. Bu esa bunday so'zlarning o'zlashish jarayoni ko'proq vaqt talab qilishi bilan bog'liq ekanini ko'rsatadi.

O'zbek tili tarixiy taraqqiyoti davomida turkiy va turkiy bo'lmagan til unsurlari negizida yangi so'zlar ham yasalgan. Bu ayniqsa, fan-texnika, bozor iqtisodi bilan bog'liq so'z va terminlarning yasashida ko'rinadi. Ularning asosiy qismi boshqa tillarga, lekin yasovchi unsuri o'zbek tiliga oid bo'ladi va u yasama so'z o'zbek tilidagina qo'llanadi, masalan , ishxona, bizneschi, tasvirchi va boshqalar. Bular, albatta, shevalarda ham ayrim fanetik o'zgarishlar bilan qo'llanadi va sheva mulki bo'lib qoladi. Shevalarga xos bo'lgan so'zlarni shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin:

A) o'zbek adabiy tilida uchramaydigan, faqat shevalarda qayd qilinadigan so'zlar badiiy adabiyotlarda sheva koloritini berish jarayonidagina qo'llanadi. Bu toifaga aksariyat hollarda qarindosh-urug'chilikka oid so'zlarni kiritish mumkin: geli:n bi:y'. -kelin oyi, nag'ach-tog'a, eche -oyi. Shuningdek, boshqa tildan o'zlashgan so'zlarning shevada ko'chma ma'no kasb etishi ham shevaga xos so'zlarni tashkil etadi: vedj-narsa, predmet (aslida vaj-aytilgan so'z), zat-narsa (aslida kelib chiqishi ma'nosida), kasa-piyola (aslida kosa ovqat quyiladigan idish)h.o.

B) kuchli fonetik o'zgarishga uchragan so'zlar: do'shan-tashqari, yorpoq -tuproq, kevni- ko'ngli, qx-qirq va boshqalar.

2. Shevalarga xos bo'lgan so'zlarning semantik xususiyatlari.

O'zbek adabiy tilida va shevalardagi ayrim so'zlarning ma'nosi ba'zi shevalarda o'ziga xos ma'no o'zgachaliklariga ega, ularni quyidagicha guruhlantirish mumkin:

A) ayni bir predmet va tushunchalar shevalarda turli so'zlar bilan yuritiladi:

Cheqele (Tosh) -bYvek (Farg') -bele (Shim).

Tuxum (Tosh) - meyek («J»l) -ymbarta (Xor).

Og''r (Tosh) -kel' (Shim) -so:q' (Xor).

Chumel' (Tosh) -morche (Sam) -qar'ndja (Xor).

Chopchey (Tosh) - metel (Sam) - yertey (Xor).

B) ayni bir so'z shevalarda turlicha ma'noga ega bo'ladi:

Buv', shet Toshkentda arava qismi nomi, Farg'onada narvon, - Buv'-Toshkentda ota va onaning onasi, Farg'onada ona ma'nosida.

peshshe - Toshkentda chaqmaydigan hashorot, Farg'ona va shimoliy o'zbek shevalarida chaqadigan hashorat.

V)narsa va buyumlar ayni bir vazifani bajarsa-da, ularning nimadan yasalganligi va harakat natijasiga ko'ra turlicha nomlanishi mumkin:

N e nper - qush va parranda patidan yasaladi (Sam), chek'ch yog'och va simdan yasilib, urush, yassilash ma'nosini ifoda qiladi(Tosh). -dYk' dukduk taqlidiy so'zidan olingan (shim.o'zb.shev). Shuningdek, ayrim sheva vakili ayni bir predmetni boshqa hodisalarga o'xshatish asosida ifodalash mumkin: tYynek (shim.o'zb.shev) || dYynek (Xor) -sepche || chapche || ("J"lovchi), bu endigina palakda paydo bo'lgan,pishmagan qovunni bildiradi. Birinchi so'z **tugmoq** fe'li tushunchasidan kelib chiqqan, 2-si esa **sop, ushlar** mumkinbo'lgan predmet tushunchasi bilan bog'liq. o'zbek shevalaridagi barcha leksik o'ziga xosliklarni o'rganish lug'at boyligimizni, til imkoniyatimizni kengaytirishimizga yordam beradi va shu bilan adabiy tilga bunday so'zlarni qabul qilib borish ham zarur.

Shuni aytish lozimki, dialektal so'zlarni jargonlardan farqlash lozim, dialektal so'zlar barcha sheva vakillari uchun tushunarli bo'ladi. Jargonlar esa dialektal xarakterga ega bo'lmaydi, balki ma'lum bir toifa kishilari uchungina tushunarli bo'ladi.

Masalan, savdogarlar tilida **ko'ki** (dollar), yallachilar tilida **otar** (to'y), **yakan**(pul)va h.o.

Umumiy savollar:

1. O'zbek shevalarining lug'at tarkibi deganda nimani tushunasiz?
- 2.O'zbek shevalaridagi dialektal so'zlar fonetik xususiyatlariga ko'ra qanday guruhlariga bo'linadi?
- 3.Dialektal so'zlarni ma'no xususiyatlariga ko'ra qanday guruhlash mumkin?

Glossariy:

Dialektal so'z-ma'lum shevagagina xos bo'lgan so'z.

Shevalarning lug'at tarkibi -ma'lum bir shevadagi barcha so'zlar yig'indisi.

Jargon - ijtimoiy guruhlarining o'ziga xos so'zlari.

Masalan, tartibot, savdo xodimlari.

Leksik qatlam- tildagi (shevadagi) tub va o'zlashgan so'zlarning guruhlari.

**“O’ZBEK DIALEKTOLOGIYASI” FANIDAN
AMALIY MASHG’ULOTLAR
ISHLANMASI**

1-mavzu: O'zbek dialektologiyasining maqsad va vazifalari.

Reja:

1. Sheva, dialekt va lahja tushunchalari.
2. O'zbek tilining murakkab dialektal tarkibi.
3. O'zbek dialektologiyasining tilshunoslik va boshqa fanlarga o'zaro aloqadorligi.
4. O'zbek shevalarini o'rganish metodlari.

Tayanch tushunchalar: Sheva, dialekt, lahja, dialektal tarkib, qiyosiy va tavsifiy metodlar.

O'zbek tili boshqa turkiy tillardan ko'p shevaliligi bilan farqlanadi. O'tgan tarixiy davr ichida o'zbek shevalari to'xtovsiz taraqqiy etdi. Uning taraqqiyot tarixi va hozirgi davrni tushinish va izohlashda **sheva, dialekt, lahja** degan terminlar qo'llanadiki, ularning lug'aviy va terminalogik ma'nolarini bilish albatta zarurdir.

Prof.Ye.D.Polivanov asrimiz **birinchi choragidayoq** o'zbek tili o'zining ko'p shevaliligi bilan boshqa turkiy tillardan ajralib turishi haqida o'zining ilmiy ishlarida ma'lumot bergan edi. Prof.V.V. Reshetov o'zbek tili dialektal kartasining rang-barangligini uning etnogenezisidan qidirish lozimligini uqtiradi. Qadimda turkiy urug' va qabilalar miqdori ancha ko'p bo'lgan.

O'zbek dialektologiyasi tilshunoslik fanlaridan biri sifatida, avvalo, «Hozirgi o'zbek tili» fani nazariy ma'lumotlarga tayanadi, qolaversa, «Qadimgi turkiy til», «O'zbek tilining tarixiy grammatikasi», «O'zbek adabiy tili tarixi» fanlariga ham asoslanuvchi ma'lumotlarni beradi, ham ularning nazariy va amaliy materiallariga asoslanadi.

O'zbek shevalari hozirga qadar o'zbek tiliga qiyosan o'rganib kelindi va bunda tavsifiy va qiyosiy metodlardan foydalanilgan

Adabiyotlar:

1. Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh., O'zbek dialektologiyasi. Toshkent, "O'qituvchi". 1996.
2. Rajabov N., O'zbek shevashunosligi, Toshkent, "O'qituvchi". 1996.
3. Reshetov V.V., Uzbekskiy yazO'k. -Toshkent, 1959.

4. Shoabdurahmonov Sh. O'zbek adabiy tili va xalq shevalari. - Toshkent. 1960.

1. O'zbek shevalari o'zbek tilining mahalliy ko'rinishlari bo'lib, uni o'rganish fan uchun nazariy ahamiyat kasb etsa, bo'lajak til va adabiyot o'qituvchisi uchun amaliy ahamiyatga molikdir. Bu fanni O'rganishdan maqsad o'zbek shevalarining eng muhim xususiyatlari- fonetik, leksik, morfologik va qisman sintaktik xususiyatlari haqida talabalarga to'la ma'lumot berishdir. Bu esa quyidagi vazifalarni keltirib chiqaradi:

- talabalarga o'zbek dialektologiyasi bo'yicha tayanch bilimlarni berish va shu asosda tayanch tushunchalar to'g'risida tasavvur hosil qilish;

- O'zbek shevalarining fonetik, leksik va grammatik tarkibi haqida ma'lumot berish:

- shevalarni o'rganish metodlari to'g'risida tushuncha berish hamda sheva vakillaridan ma'lum bir sheva xususiyatlarini yozib olish malakasini hosil qilish.

O'zbek tili boshqa turkiy tillardan ko'p shevaliligi bilan farqlanadi. O'tgan tarixiy davr ichida o'zbek shevalari to'xtovsiz taraqqiy etdi. Uning taraqqiyot tarixi va hozirgi davrni tushinish va izohlashda **sheva, dialekt, lahja** degan terminlar qo'llanadiki, ularning lug'aviy va terminalogik ma'nolarini bilish albatta zarurdir. **Sheva** forscha «ravish «yo'sin» degan ma'nolarni bildirib, fanda biror tilning o'ziga xos leksik, fonetik va grammatik xususiyatlari bilan farqlanib turadigan kichik qismni anglatadi. Dialekt so'zi grekcha bo'lib, sheva degan ma'noni anglatib, ma'lum til xususiyatlari jihatidan o'xshash bo'lgan shevalar yig'indisini bildiradi.

Umumiy savollar:

1. Sheva deb nimaga aytiladi?
2. Dialekt deb nimaga aytiladi?
3. Lahja deb nimaga aytiladi?
4. O'zbek shevalarining murkaab tarkibi qaysi sabablar bilan bog'langan?
5. O'zbek shevalari, qaysi metodlar bilan o'rganilgan?
7. O'zbek dialektologiyasi fani qaysi fanlar bilan o'zaro bog'langan?

Glossariy:

Sheva - O'zbek tilining kichik territoriyadagi muomala vositasi.

Dialekt - O'zaro bir - biriga yaqin shevalar tizimi.

Lahja - shakllanishi jihatidan umumiy tarixga ega bo'lgan dialektlar jami.

Qarluq- chigil - uyg'ur lahjasi-O'zbek tilining shu nomlar bilan ataladigan urug'- qabila ittifoqi negizida shakllangan sheva va dialektlar uyushmasi.

Qipchoq lahjasi - O'zbek tilining asosan qipchoq urug' va qabilalari negizida shakllangan sheva va dialektlar uyushmasi.

O'g'uz lahjasi- O'zbek tilining o'g'uz urug' va qabilalari negizida shakllangan sheva va dialektlar uyushmasi.

Tavsifiy (sinxron) metod - shevaning hozirgi holatini yozib olish metodi.

Qiyosiy - tarixiy metod - tillarni ham tarixiy taraqqiyot, ham boshqa yondosh tillarga qiyoslab o'rganish metodi, bu metoddan shevalarni o'rganishda ham foydalaniladi.

2 -mavzu: O'zbek adabiy tili va dialektlar

Reja:

4. Adabiy tilning ta'rifi.
5. Adabiy tilning og'zaki va yozma shakllari.
6. Adabiy til va tayanch dialekt.

Tayanch tushunchalar: adabiy til: og'zaki va yozma, tayanch dialect, o'lik til.

Adabiy tilning ta'rifi. Ma'lumki, har bir adabiy til milliy (xalq yoki elat) tilning yuqori bosqichi bo'lib, u me'yorlashgan yoki me'yorlashtirilgan til hisoblanadi.

Og'zaki adabiy til davlat ahamiyatiga ega bo'lgan barcha sathdagi rasmiy majlislar, o'qish -o'qish ishlari, ommaviy majlislarda qo'llanadi. Yozma adabiy til esa orfografik qoidalar asosida shakllantiriladi va orfografik qoidalari joriy o'zbek alifbosiga asoslanadi.

Adabiy tilning tayanch dialektiga ega bo'ladi. To'g'ri, o'zbek adabiy tilining shakllanishida shevalarning barchasi u yoki bu darajada ishtirok etadi, lekin ma'lum shevalar adabiy til uchun asos, tayanch (baza) vazifasini bajaradi, ya'ni o'zbek adabiy tili muayyan sheva va shevalardan leksik, fonetik, grammatik xususiyatlarni adabiy til fakti sifatida oladi hamda o'sha va shevalar guruhi taraqqiy etishi bilan birga taraqqiy etadi, chunki sheva jonli til bo'lib, u doimo rivojlanishda, o'zgarishda bo'ladi, shu tufayli ham adabiy til shu sheva yoki shevalar guruhi rivojlanishi bilan bog'liq ravishda taraqqiyo etib boradi, aksincha, adabiy til o'zining tayanch

dialektiga ega bo'lmasa, u bor-bora, aksincha, adabiy til o'zining tayanch dialektiga ega bo'lmasa, u bora-bora muomaladan chiqib ketadi.

Adabiyotlar:

1. Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh., O'zbek dialektologiyasi. Toshkent, "O'qituvchi". 1996.
2. Rajabov N., O'zbek shevashunosligi, Toshkent, "O'qituvchi". 1996.
3. Reshetov V.V., Uzbekskiy yazO'k. -Toshkent, 1959.
4. Shoabdurahmonov Sh. O'zbek adabiy tili va xalq shevalari. - Toshkent. 1960.

1. Adabiy tilning ta'rifi. Ma'lumki, har bir adabiy til milliy (xalq yoki elat) tilning yuqori bosqichi bo'lib, u me'yorlashgan yoki me'yorlashtirilgan til hisoblanadi. Unga yana quyidagi ta'rifni berish mumkin; «Adabiy til leksik jihatdan nisbatan barqaror, fonetik va grammatik jihatdan ma'lum qolipga tushgan, yagona orfografik va orfoepik normalarga amal qiladigan, so'z ustalari tomonidan sayqal berilgan tildir». O'zbek adabiy tili ham shu qoidaga amal qiladi.

2. Adabiy tilning og'zaki va yozma shakllari.

O'zbek adabiy tili ikki shaklda bo'ladi: og'zaki va yozma.

Og'zaki adabiy til davlat ahamiyatiga ega bo'lgan barcha sathdagi rasmiy majlislar, o'qish -o'qish ishlari, ommaviy majlislarda qo'llanadi. Yozma adabiy til esa orfografik qoidalar asosida shakllantiriladi va orfografik qoidalari joriy o'zbek alifbosiga asoslanadi. Unda bir necha tamoyillardan foydalaniladi: fonetik, fonematik, morfologik. Grafik, tarixiy - an'anaviy, ramziy va boshqalar.

Umumiy savollar:

1. Adabiy til deb nimaga aytiladi?
2. Adabiy tilning yozma va og'zaki shakllariga qanday izoh berasiz?
3. Tayanch dialekt tushunchasiga izoh bering.

Glossariy:

Adabiy til- me'yorlashgan til.

Adabiy tilning shakllari - adabiy tilning yozma va og'zaki shakllari.

Tayanch dialekt - adabiy tilga biror jihatdan. ya'ni fonetik, morfologik jihatdan, asos bo'ladigan dialekt. Sheva.

O'lik til- muomaladan chiqqan til.

3 - mavzu: Transkripsiya

Reja:

1. Transkripsiya haqida umumiy ma'lumot.
2. Unli tovushlarda qo'llaniladigan transkripsion belgilar.
3. Undosh tovushlarda qo'llaniladigan transkripsion belgilar.
4. Diakritik belgilar.

Tayanch tushunchalar: velyarizasiya, diakritik belgi, dialektolog, indifferent, palatalizasiya, transkripsiya, transliterasiya, transkripsion belgi, fonetik transkripsiya, fonematik transkripsiya.

Jonli so'zlashuv tilidagi konkret nutq tovushlarini (fonemaning variatsiyalari, variantlari) yozuvda ifodalash uchun qo'llaniladigan harflar, belgilar sistemasiga transkripsiya deyiladi.

Unli tovushlar barcha tillarda ham ko'p qirrali bo'lib, u o'zbek shevalarida ayniqsa fizialogik jihatdan rang-barangdir. Unlilarni ifodalashda quyidagi belgilardan foydalaniladi.

Undosh tovushlarni ifodalashda asosan joriy alifbodagi undosh harflardan foydalaniladi. Shunga qaramasdan ayrim undoshlarni farqlash va o'ziga xosligini belgilashda transkripsion belgilar qo'llaniladi.

: (ikki nuqta) - tovushning cho'ziqligini bildiradi.

_ (akut) -belgining o'ng tomoniga qo'yilsa, palatalizasiyani, chap tomoniga qo'yilsa velyarizasiyani bildiradi. va **tovushning o'tishini** ko'rsatadi.

Adabiyotlar:

1. Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh., O'zbek dialektologiyasi. Toshkent, "O'qituvchi". 1996.
2. Rajabov N., O'zbek shevashunosligi, Toshkent, "O'qituvchi". 1996.
3. Reshetov V.V., Uzbekskiy yazO'k. -Toshkent, 1959.
4. Shoabdurahmonov Sh. O'zbek adabiy tili va xalq shevalari. - Toshkent. 1960.

Transkripsiya lotincha qayta yozish degan ma'noni bildiradi.
Transkripsiyaga ta'rif: «Jonli so'zlashuv tilidagi konkret nutq tovushlarini

(fonemaning variatsiyalari, variantlari) yozuvda ifodalash uchun qo'llaniladigan harflar, belgilar sistemasiga transkripsiya deyiladi».

Transkripsiya ikki xil bo'ladi:

2. Xalqaro transkripsiya. Bu transkripsiya lotin alifbosiga asoslanadi.

2. Milliy transkripsiya. Bu har tilning amalda bo'lgan yozuv tizimiga asoslanadi. O'zbek shevalarini yozib olishda qo'llaniladigan transkripsion tizim professor V.V. Reshetov tomonidan ishlab chiqilgan va u rus alifbosi asosida o'zbek grafikasiga asoslanadi, lekin o'zbek dialektologlari garchand V.V. Reshetov transkripsiyasiga asoslanarsa-da, shevalarni yozib olishda har doim ham unga to'la rioya qilmaydilar, chunki shevalardagi tovushlarni belgilashda har bir tadqiqotchi ma'lum darajada erkinlikka erishishlariga ruxsat etiladi.

Transkripsiya til tarixini o'rganishda ham qo'llaniladi. Bunda yodgorliklarda u yoki bu tovushning (fonemaning) talaffuz (artikulyatsiya - akustik) me'yorini belgilash zaruriyatidan kelib chiqadi.

Transkripsiyani transliteratsiyadan farqlash zarur. Transliteratsiya bir tildagi bir yozuv tizimida yozilgan matnlarni ikkinchi yozuv tizimiga ag'darishni bildiradi, arab yozuvidagi matnlarni kirilisadan lotin yozuvi asosidagi yangi yozuvga ko'chirish transliteratsiyadir.

Umumiy savollar:

8. Transkripsiya deb nimaga ataladi?
9. Transliteratsiya deb nimaga ataladi?
10. Old qator unlilarni ifodalashda qaysi belgilar qo'llanadi?
11. Orqa qator unlilarni ifodalashda qaysi belgilardan foydalaniladi?
12. Undoshlarni farqlashda qaysi harflar olinadi?
13. Diakritik belgilar deb nimaga aytiladi?

Glossariy:

Velyarizatsiya - undoshlarning qattiqlashishi.

Diakritik belgi - hariflarga qo'shimcha ravishda qo'yiladigan belgilar, ishoralar.

Dialektolog - shevashunos, shevani o'rganuvchi olim.

Indifferent - oraliq tovush.

Palatalizatsiya - undoshlarning yumshoqlashishi.

Transkripsiya - yozuvning maxsus turi.

Transliterasiya - matnni bir yozuv tizimida ikkinchisiga ko'chirish, masalan, kirildan lotincha.

Transkripsion belgi - har bir nutq tovushi uchun qo'llanadigan harf.

Fonetik transkripsiya - konkret nutq tovushlarini ifodalaydigan ishoralar tizimi.

Fonematik transkripsiya - tildagi fonemalar talaffuzini belgilab beruvchi yozuv tizimi.

4- mavzu: Lingvistik geografiya

Reja:

- 1.Lingvistika geografiya tushunchasi va uning mohiyati.
- 2.Lingvistika geografiya tamoyillari.
- 3.O'zbekistonda lingvistik geografiyaning rivojlantirilishi.

Tayanch tushunchalar: atlas, izoglossa, lingvistik geografiya

Lingvistik geografiya tushunchasi va uning mohiyati. Bu termin lingvistika -tilshunoslik va geografiya kabi qismlardan iborat bo'lib, umuman sheva xususiyatlarini maxsus belgilar va raqamlarda ularni karta (xarita)da aks ettirish bilan shug'ullanadigan dialektologiyaning bir bo'limidir, boshqacha aytganda, shevalarga xos bo'lgan xususiyatlarning tarqalish chegaralarini xaritada ko'rsatishdir.

Lingvistik geografiya tamoyillari. Lingvistik geografiya o'ta ahamiyatli soha bo'lib, har sheva va dialekt haqida, uning madaniy, tarixiy xususiyatlari, uning o'ziga xosligi bilan yaxlit ravishda tilshunoslik, tarix, etnografiya bilan shug'ullanadigan xodimlar, mutaxassislarni keng tanishtirish imkonini beradi.

O'zbekistonda lingvistik geografiyaning rivojlantirishi. Bu soha o'tgan asrlarda Yevropada yaxshi rivojlangan.XIX asrda fransuz dialektalogi Jyul Jilyeron butun Fransiyaning velosipedda aylanib chiqib, Fransuz tilining dialektal atlasini yaratgan. O'zbekistonda ham dialektalogik atlas yaratish ishi ancha rivojlangan

Adabiyotlar:

- 1.Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh., O'zbek dialektologiyasi. Toshkent, "O'qituvchi". 1996.
- 2.RajabovN., O'zbek shevashunosligi, Toshkent, "O'qituvchi".1996.
- 3.Reshetov V.V, Uzbekskiy yazO'k. -Toshkent, 1959.

4. Shoabdurahmonov Sh. O'zbek adabiy tili va xalq shevalari. - Toshkent. 1960.

1. Lingvistik geografiya tushunchasi va uning mohiyati. Bu termin lingvistika -tilshunoslik va geografiya kabi qismlardan iborat bo'lib, umuman sheva xususiyatlarini maxsus belgilar va raqamlarda ularni karta (xarita)da aks ettirish bilan shug'ullanadigan dialektologiyani bir bo'limidir, boshqacha aytganda, shevalarga xos bo'lgan xususiyatlarning tarqalish chegaralarini xaritada ko'rsatishdir. Lingvistik geografiya shevalarni o'rganishning bir metodi hamdir. Lingvistik geografiyani qo'llash orqali shevalardagi izoglossalar belgilanadi. **Izoglossa** lotincha **izo** -teng, **glossa**- til degan ma'nolarni bildiradi va bir dialekt yoki lahja doirasidagi yoki bir til, qarindosh tillardagi fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarni o'xshashlik darajasiga ko'ra shartli belgilarda turli ranglardan foydalangan holda xaritada belgilab chiqiladi.

2. Lingvistik geografiya tamoyillari. Lingvistik geografiya o'ta ahamiyatli soha bo'lib, har sheva va dialekt haqida, uning madaniy, tarixiy xususiyatlari, uning o'ziga xosligi bilan yaxlit ravishda tilshunoslik, tarix, etnografiya bilan shug'ullanadigan xodimlar, mutaxassislarni keng tanishtirish imkonini beradi. Lingvistik geografiyada avvalo o'rnatilayotgan shevaning aholigeografiyasini aks ettiruvchi xaritasi uchun asos bo'ladigan kontur xarita olinadi va aholi punktlari raqamlari belgilab chiqiladi. Sheva faktlari uchun shartli belgilar tizimi ishlab chiqiladi. Izoglossalarning tarqalishini ko'rsatuvchi chiziqlarni tortish rejasi tayin qilinadi. Ranglar tanlanadi va bo'yash texnikasi belgilab olinadi.

Umumiy savollar:

Lingvistik geografiya nima?

3. O'zbek shevalari atlasida deganda nimani tushunasiz?

4. O'zbek shevalari kimlar tomonidan kartalashtirilgan?

Glossariy:

Atlas - sheva, dialekt, lahjalarni turli ranglar va shartli belgilarda yaxlit idrok etish uchun xizmat qiladigan o'quv quroli.

Izoglossa - til, sheva faktlarining teng kelish holatlari.

Lingvistik geografiya - o'zbek shevalarini o'rganishning bir metodi, shevalardagi til faktlarini maxsus o'rganadigan soha.

5- mavzu: O'zbek tilining dialektal bo'linishi (O'zbek shevalarining tasnifi)

Reja:

- 1.O'zbek shevalarini tasnif qilish tamoyillari.
- 2.K.K.Yudaxin, Ye.D.Polivanov, A.K.Borovkov, G'ozi Olim, V.V.Reshetov tasniflari.
- 3.O'zbek dialektologlari.

Tayanch tushunchalar: shevalarni tasnif qilish, metisasiya, gibridizasiya.

O'zbek shevalarini tasnif qilish tamoyillari. O'zbek shevalari asosan 20-30 yillardan boshlab ilmiy asosda o'rganila boshlandi va uning dastlabki tasniflari paydo bo'la boshladi. Inqilobgacha bo'lgan davrda V.Nalivkin, M.Nalivkina, A. Starchevskiy, A.Vishnegorskiy, Z.Alekseyev, N.Ostroumov, T.G'iyosbekovlar jonli til va faktlari asosida o'zbek tili lug'ati, qisman fonetik va morfologik xususiyatlarini yoritgan ishlarni amalga oshirganlar

O'zbek shevalarini tasnif qilishda bir qator olimlar qatnashgan. O'zbek shevalarini professor I.I.Zarubin ham tasnif qilishga harakat qilgan va uning Xiva, Farg'ona, Toshkent va Samarqand-Buxoro kabi to'rt guruhga bo'linishini ta'kidlaydi, lekin «j»lovchi va shimoliy o'zbek shevalari uning e'tiboridan chetda qoladi.

O'zbek dialektologlari. o'zbek shevalarining o'rganilishi va tasnif qilinishida jahon ahamiyatiga molik bo'lgan professor Ye.D.Polivanov, mashhur professorlar K.K.Yudaxin, G'ozi Olim, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov kabi olimlarning buyuk xizmatlari bor. Bu olimlar rahbarligida mahalliy o'zbek olimlari yetishib chiqdi

Adabiyotlar:

1: 71 -85, 2: 76 -98

O'zbek shevalarini tasnif qilish tamoyillari. O'zbek shevalari asosan 20-30 yillardan boshlab ilmiy asosda o'rganila boshlandi va uning dastlabki tasniflari paydo bo'la boshladi. Inqilobgacha bo'lgan davrda V.Nalivkin, M.Nalivkina, A. Starchevskiy, A.Vishnegorskiy, Z.Alekseyev, N.Ostroumov, T.G'iyosbekovlar jonli til va faktlari asosida o'zbek tili lug'ati, qisman fonetik va morfologik xususiyatlarini yoritgan ishlarni amalga oshirganlar. Ularni sof dialektologik ishlar deb ham, adabiy til faktlari deb ham qarash qiyin, lekin inqilobdan keyingi yillarda o'zbek adabiy tiliga asos bo'ladigan sheva va dialektlarni aniqlash, milliy tilning

imkoniyatlarini belgilash shiori bilan o'zbek shevalari keng miqyosda o'rganila boshlandi. Shu jarayonda o'zbek shevalari keng miqyosda o'rganila boshlandi. Shu jarayonda o'zbek shevalari tasnif qilindi.

O'zbek shevalarini tasnif qilishda bir necha tamoyillardan foydalaniladi. Ular quyidagilar:

Umumiy savollar:

1. Shevalar qanday tamoyillar asosida tasnif qilinadi?
2. O'zbek shevalari kimlar tomonidan tasnif qilingan va ulardagi farqlar nimalardan iborat?
3. Qaysi o'zbek dialektaloglarini bilasiz va ular qanday tadqiqot ishi olib borishgan?

Glossariy:

Shevalarni tasnif qilish - shevalardagi o'xshash va noo'xshash xususiyatlarni hisobga olib, ularning guruhlarini belgilash.

Metisasiya - qardosh tillar va shevalar chatishuvi.

Gibridizasiya - qardosh bo'lmagan til va shevalarning aralashib ketishi.

6 -mavzu: O'zbek shevalari fonetikasi

Reja:

1. O'zbek shevalarining unlilar va undoshlar tizimi.
2. Fonetik qonuniyatlar.

Tayanch tushunchalar: vokalizm, konsonantizm, fonetik qonuniyat, singormonizm, lingval singarmonizm, labial singormonizm, assimilyasiya, dissimilasiya, unlilar cho'ziqligi, diftong va diftongoid, kontrast unli, tovush mosligi.

O'zbek shevalaridagi unli va undosh tovushlarning miqdori va sifati munozarali masalalardan biridir, chunki dialektologik ishlarda unli fonemalar haqida fikr yuritilganda, ularning soni 18 tagacha yetadi, degan ma'lumotlar beriladi. Aslida shevalar fonetikasi o'rganilar ekan, ular - dagi fonemalar emas, balki konkret nutq tovushlari e'tiborga olinishi lozimligini qayd qilish o'rinli bo'ladi.

Fonetik qonuniyatlar. Singormonizm. Singormonizm lotincha unlilarning uyg'unlashuvi demakdir. Taniqli tilshunos I.A.

Bogorodiskiyning fikriga ko'ra, singormonizm unlilar uyg'unligi, lekin qisman undoshlarga ham taaluqlidir

Turkiy tillarning dastlabki davrlarida so'zlarning birinchi bo'g'inida unlilar cho'ziq talaffuz etilgan. Bunday cho'ziqlik boshqa tovush ta'sirida emas, balki qadimgi turkiy tilning tabiati bilan bog'liqdir. Unlilarning bunday cho'ziqligi hozirgi Xorazm, Forish va shimoliy o'zbek shevalarida saqlanib qolgan: a:d, ba:la va boshqalar

Adabiyotlar:

1: 87-194, 2: 98-146, 3: 149-208, 236-287.

O'zbek shevalarining murkkab tarkibiga egaligi avvalo ularning fonetik jihatdan rang-barangligi tufaylidir.

O'zbek shevalari unli va undoshlar miqdori va sifati, fonetik qonuniyatlar, fonetik jarayonlarning o'ziga xosligi jihatidan o'zaro farqlanadi va ular bir-biri bilan o'xshashliklarga ham ega bo'ladi.

1.Unli va undoshlar tizimi.

O'zbek shevalaridagi unli va undosh tovushlarning miqdori va sifati munozarali masalalardan biridir, chunki dialektologik ishlarda unli fonemalar haqida fikr yuritilganda, ularning soni 18 tagacha yetadi, degan ma'lumotlar beriladi. Aslida shevalar fontikasi o'rganilar ekan, ular - dagi fonemalar emas, balki konkret nutq tovushlari e'tiborga olinishi lozimligini qayd qilish o'rinli bo'ladi.

Unlilar (vokalizm). qarluq-chigil-uyg'ur lahjasiga kirgan dialekt va shevalarda 6 tadan 10 tagacha unli tovush bor. Singormonizmni yo'qotgan shevalarda 6 ta, singormonizmli shevalarda esa 9-11 ta unli qo'llanadi. Toshkent shevalarida **'**, **ye**, **e**, **o**, **u**, Samarqand shevasida **'**, **ye**, **e**, **a**, **o**, **u** unlilari qo'llangan bo'lsa, Qo'qon, Marg'ilon, Chust, Qarshi, Sariosiyo kabi shevalarda unlisi bilan birgalikda **a** unlisi ham uchraydi. Shimoliy o'zbek shevalarida (Turkiston. Chimkent, Sayram) 11 ta (**a**, **ye**, **e**, **i**, **'**, **o**, **,**, **o**, **o**, **u**, **u**) unli mavjud. qipchoq va o'g'uz lahjasidagi shevalarda ham 11 ta unli tovush qayd qilinadi.

Umumiy savollar:

- 1.qarluq -chigil - uyg'ur lahjasidagi shevalarda qaysi unlilar qatnashgan?
- 2.qipchoq lahjasidagi unlilar qanday sifatlarga ega?
- 3.O'g'iz lahjasidagi unlilarning xususiyatlarini ko'rsatib bering.
- 4.O'zbek shevalaridagi unlilar qanday xususiyatlarga ega?

5. Singormonizm nima, uning qanday turlari bor?
6. Umlaut qanday xususiyatlarga ega?
7. Unli va undoshlar bilan bog'liq yana qanday qonuniyatlarni bilasiz?
8. Unlilar cho'ziqligining qanday sifat turlari bor?
9. Diftong va diftongoid nima?
10. Kontrast unlilar deganda nimani tushunasiz

Glossariy:

Vokalizm - unlilar tizimi.

Konsonantizm - undoshlar.

Fonetik qonuniyat - O'zbek shevalarida amal qiladigan tovush talaffuzi va u bilan bog'liq aql bilan boshqarilmaydigan fonetik hodisalar.

Singormonizm - unlilar uyg'unligi.

Lingval singarmonizm - old qator va orqa qator unlilar uyg'unligi.

Labial singormonizm - lablangan unlilar uyg'unligi.

Assimilyasiya - unli va undoshlarning o'xshab ketishi yoki bir-birlariga singishi.

Dissimilasiya - undosh tovushlardagi noo'xshashlik.

Unlilar cho'ziqligi - unlilarning boshqa tovush ta'sirida va uning ta'sirisiz cho'zilishi.

Diftong va diftongoid - bir tovushda ikkinchi bir tovush xususiyatlarining bo'lishi va shunday tovush.

Kontrast unli - old qator va orqa qator xususiyatlarga ko'ra zidlangan unlilar.

Tovush mosligi - so'z ma'nosiga putur yetkazmaydigan tovush O'zgachaliklari.

7- mavzu: O'zbek shevalarining morfologik xususiyatlari.

Reja:

4. Shevalarda son kategoriyasi.
5. Shevalarda kelishiklarning ifodalanishi.
6. Shevalarda fe'l shakllari.

Tayanch tushunchalar: egalik affikslari, turlanish, tuslanish, zamon, yasalish

O'zbek shevalarida grammatik va sintaktik xususiyatlari haqida to'la ma'lumot berish qiyin, lekin bu masalalarning eng o'rinlarini ta'kidlash mumkin. O'zbek adabiy tilidagi so'z turkumlari, gap bo'laklari

shevalarda alohida xususiyatga ega emas, balki uning ichki kategoriyalari, yozib olingan matnlarning sintaksisi haqida fikr yuritish mumkin.

Grammatik son kategoriyasi. Sof kO'plik ma'nosini ifodalashda shevalarda - ler||lar || ner|| nar|| ar|| er|| a|| e|| le|| la|| dar|| der|| tar|| ter|| kabi ko'plik qo'shimchalari uchraydi. Bu qo'shimchalar Toshkent, Farg'ona va Xorazm shevalarida hurmat ma'nosida ham qo'llaniladi

Fe'l shakllari (tuslanish) O'zbek shevalaridagi tuslovchi affikslarning (shaxs-son affikslari) uch tipi quyidagi shakllarga ega

O'tgan va kelasi zamon fe'llarining hosil qilinishi bo'yicha shevalar bir-biridan jiddiy farq qilmaydi. Ma'lumki, bunday fe'llar ravishdosh va sifatdosh shakllari va tuslovchi affikslarning qo'shilishidan hosil bo'ladi.

Adabiyotlar:

1. Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. Toshkent. «O'qituvchi», 1996 .
2. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. Toshkent, 2000 .
3. To'ychiboyev B., Hasanov B. O'zbek dialektologiyasi. T., 2004.

Fe'l shakllari (tuslanish).

O'zbek shevalaridagi tuslovchi affikslarning (shaxs-son affikslari) uch tipi quyidagi shakllarga ega;

I tip	I -m	- k v,-vuz -vuze uze
tuslovchilar	II -n	-(') n'z () nz :z
	III- -	- -
II tip	I -men, -man	- (') n'z () nz
tuslovchilar	II -sen, san	-s'z sz sle

III tip	I -ay ey	I -shaxs:
Tuslovchilar	II - Nol -g'n k'n g'n qn	ayo'q Eyik, -'ylu:, i: yk o':
yq		

III -s'n sn sun sYn -su sY	- aylq
	Eyl'k

-	- 'ynu:,
-	-alo' Eli

II shaxs: 'n, - 'n, -

'nler, -nlar, -i: yle-ylar-ynar

III shaxs: -sun, -sYn, -s'n, -sn.

Ravishdosh shakllari:

-p | 'p | p | 'b | b:

-a | e | y;

-g'ncha, -qncha, -k'nche, gnche:

-g'anO'o', qano'|, ken', gen'.
-/ncha, qncha, -go'nche; -knche:
-g'ano', -qano', -ken', -gen'.
-gchi: - g'chi:

Sifatdosh shakllari: -gen | ken | g'an | qan;
-r | ur | ar | er:
-adjak | adjaq;
-gch | kch, (blg'ch edem - bilag'on odam);
- u: ch | Y:ch'.

Harakat nomi shakllari: -maq | mek ;
-shi | 'sh | sh | ush | Ysh;
- v | uv | Yv.

Umumiy so'vollar:

1.O'zbek shevalaridagi morfologik xususiyatlar qaysi turkum va kategoriyalarda namoyon bo'ladi?

2.Ko'plik affiksining adabiy tildan farq qiladigan o'rinlarini aytib bera olasizmi?

3.Egalik affikslaridagi adabiy tildan farq qiladigan o'rinlarini aytib bera olasizmi?

4.Turlovchi affikslarning qo'llanish doirasini ko'rsatib bera olasizmi?

5.Qaysi shevalar besh kelishikli, qaysilari to'rt kelishikli?

6.Shevalardagi tuslovchi affikslarning tiplarini aytib bera olasizmi?

14. Sifatdosh, ravishdosh va harakat nomi shakllarining hosil qilinishni izohlab bering.

Glossariy:

Egalik affikslari - ot va otlashgan so'zlarning nutqdagi III shaxsdan biriga taalluqliligini ko'rsatuvchi affikslar.

Turlanish - so'zlarning kelishik affikslarini qabul qilishi.

Tuslanish - fe'llarning shaxs-son affikslarini qabul qilishi.

Yasalish - yangi so'z yasash jarayoni:

Boshqaruv -hokim so'zning talabiga ko'ra tobe so'zning tushum va vositali kelishiklarda hamda ko'makchilar bilan qo'llanishi asosida aloqaga kirishuvi.

Moslashuv -qaratqich va qaralmish munosabati.

Inversiya -gap bo'laklarining odatdagi tartibining buzilishi va uning gap bo'laklarining gapdagi mavqyeiga ta'sir etmasligi.

8- mavzu: O'zbek shevalari lekiskasi.

Reja:

- 1.O'zbek shevalarining lug'at tarkibi.
- 2.Shevalarga xos bo'lgan so'zlarning semantik xususiyatlari.

Tayanch tushunchalar: dialektal so'z, shevalarning lug'at tarkibi, jargon, leksik qatlam

O'zbek shevalarining lug'at tarkibi. O'zbek shevalari o'zbek tilining mahalliy ko'rinishi sifatida undagi bo'lgan aksariyat qatlamlarni o'zida birlashtiradi, binobarin, o'zbek tili lug'at qatlamlarni quyidagicha bo'ladi

Shevalarga xos bo'lgan so'zlarning semantik xususiyatlari. O'zbek adabiy tilida va shevalardagi ayrim so'zlarning ma'nosi ba'zi shevalarda o'ziga xos ma'no o'zgachaliklariga ega, ularni quyidagicha guruhlantirish mumkin

Shuni aytish lozimki, dialektal so'zlarni jargonlardan farqlash lozim, dialektal so'zlar barcha sheva vakillari uchun tushunarli bo'ladi. Jargonlar esa dialektal xarakterga ega bo'lmaydi, balki ma'lum bir toifa kishilari uchungina tushunarli bo'ladi

Adabiyotlar:

5. Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh., O'zbek dialektologiyasi. Toshkent, "O'qituvchi". 1996.
6. RajabovN., O'zbek shevashunosligi, Toshkent, "O'qituvchi".1996.
7. Reshetov V.V, Uzbekskiy yazO'k. -Toshkent, 1959.
8. Shoabdurahmonov Sh. O'zbek adabiy tili va xalq shevalari. - Toshkent.1960.

A) ayni bir predmet va tushunchalar shevalarda turli so'zlar bilan yuritiladi:

Cheqe (Tosh) -bYvek (Farg') -bele (Shim).

Tuxum (Tosh) - meyek («J»l) -ymbarta (Xor).

Og''r (Tosh) -kel' (Shim) -so:q' (Xor).

Chumel' (Tosh) -morche (Sam) -qar'ndja (Xor).

Chopchey (Tosh) - metel (Sam) - yertey (Xor).

B) ayni bir so'z shevalarda turlicha ma'noga ega bo'ladi:

Buv', shet Toshkentda arava qismi nomi, Farg'onada narvon, - Buv'-Toshkentda ota va onaning onasi, Farg'onada ona ma'nosida.

peshshe - Toshkentda chaqmaydigan hashorot, Farg'ona va shimoliy o'zbek shevalarida chaqadigan hashorat.

V)narsa va buyumlar ayni bir vazifani bajarsa-da, ularning nimadan yasalganligi va harakat natijasiga ko'ra turlicha nomlanishi mumkin:

Umumiy savollar:

2. O'zbek shevalarining lug'at tarkibi deganda nimani tushunasiz?

2.O'zbek shevalaridagi dialektal so'zlar fonetik xususiyatlariga ko'ra qanday guruhlariga bo'linadi?

3.Dialektal so'zlarni ma'no xususiyatlariga ko'ra qanday guruhlash mumkin?

Glossariy:

Dialektal so'z-ma'lum shevagagina xos bo'lgan so'z.

Shevalarning lug'at tarkibi -ma'lum bir shevadagi barcha so'zlar yig'indisi.

Jargon - ijtimoiy guruhlarining o'ziga xos so'zlari.

Masalan, tartibot, savdo xodimlari.

Leksik qatlam- tildagi (shevadagi) tub va o'zlashgan so'zlarning guruhlari.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS

TA'LIM VAZIRLIGI

A.Qodiriy nomidagi

JIZZAX DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

O'zbek filologiyasi fakulteti

O'zbek tili va uni o'qitish uslubiyati kafedrası

«Tasdiqlayman»
Kafedra mudiri _____ Q.Yadgarov
«_____» _____ 2014yil
O'zbek tili va uni o'qitish uslubiyati kafedrasining
____-sonli kafedra yig'ilishida
ko'rib chiqilgan.

O'zbek dialektologiyasi fanidan

Joriy, oraliq va yakuniy baholash bo'yicha mezonlar

BAHOLASH MEZONLARI

“**O'zbek dialektologiyasi**”fani o'quv rejasida belgilanganidek o'zbek tili va adabiyoti bakalavr ta'lim yo'nalishining 1- kursida o'qitiladi. O'quv rejasiga ko'ra mazkur kurs uchun 66 soat ajratilgan: 34 soat ma'ruza, 42 soat amaliy, 60 soat mustaqil ish. Bu soatlar 1 kursning 2-semestrda o'qitiladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va O'rta maxsus ta'lim vazirligining 2005 yil 30 sentyabrdagi 217-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan “Oliy muassasalarida talabalar bilimini baholashning reyting tizimi to'g'risida muvaqqat Nizom”da belgilanganidek

“O‘zbek dialektologiyasi” fanidan talabaning bilimini baholash muntazam ravishda olib boriladi va quyidagi turlar orqali amalga oshiriladi:

- joriy baholash (JB);
- oraliq baholash (OB);
- yakuniy baholash (YaB);

“O‘zbek dialektologiyasi” fani bo‘yicha talabaning bir semestr davomidagi o‘zlashtirish ko‘rsatkichi 100 ballik tizimda baholanadi. Ushbu 100 ball baholash turlari bo‘yicha quyidagicha taqsimlanadi:

- joriy baholash – 36 ballgacha;
- oraliq baholash – 34 ballgacha;
- yakuniy baholash – 30 ballgacha.

Joriy baholashda talabaning uyga berilgan vazifalarni o‘z vaqtida bajarishi, darsda faol qatnashishi, mustaqil ijodiy fikr-mulohaza yurita olishi, nazariy ma’lumotlarni muntazam o‘zlashtirib borishi, tahlil va mashqlarni to‘g‘ri bajara olishi, yozma nutqining xatolarisiz bo‘lishi nazarda tutiladi va shu asosda ball qo‘yib boriladi.

Oraliq baholashda talabalarning nazariy bilimlarni qay darajada o‘zlashtirganliklarini test va og‘zaki nazorat ishi asosida aniqlash nazarda tutiladi. Oraliq nazorat savolnomalari talabaga oldindan beriladi.

Mustaqil ish sifatida mavzular beriladi. Ushbu mavzular bo‘yicha talaba mustaqil izlanib, o‘quv, ilmiy adabiyotlar, maqolalar, Internet saytlari orqali referat tayyorlashi va uni himoya qilishi nazarda tutiladi. Mustaqil ishga talaba yozgan referati va uning himoyasi asosida ball qo‘yiladi.

Yakuniy baholash semestr yakunida o‘tkaziladi. Yakuniy baholashda talabaning bilim, ko‘nikma va malakalari ishchi o‘quv dasturidan kelib chiqqan holda fanning umumiy mazmuni doirasida og‘zaki tarzda baholanadi.

2.2.5. Mashg'ulotlarni o'tkazish bo'yicha ta'lim texnologiyasi.

Ushbu bo'limni tuzishda J.Umarovning uslubiy ishlanmasidan keng foydalanildi.

1-Mavzu	Kirish. O'zbek dialektologiyasi fanining maqsad - vazifalari. Sheva, lahja, ushunchalari. Dialektlarni o'rganish usullari. Transkripsiya va turlari. Transliteratsiya. Lingvistik geografiya.
----------------	--

1.1. Ma'ruza mashg'ulotining ta'lim texnologiyasi

Vaqt – 2 soat	Talabalar soni:
Mashg'ulot shakli	Ma'ruza
Ma'ruza mashg'ulotining rejasi	1.Dialektologiya fani haqida umumiy ma'lumot. 2.Sheva, lahja va dialekt tushunchalari. 3.Tasviriy va tarixiy dialektologiya. 4.O'zbek xalq shevalari leksikasi materiallarini o'rganish omillari. 5.Dialektologiya fanining maqsad va vazifalari. 6.Shevalarni o'rganish usullari. 7. Lingvistik geografiyaning lahja va shevalarni o'rganishdagi ahamiyati. 8. O'zbek dialektologiyasining o'zbek tili tarixi va yozma adabiyot qasbi. 9.O'zbek dialektologiyasining xalq og'zaki ijodi va arxeologiya bilan aloqasi
Ma'ruza mashg'ulotining maqsadi: O'zbek dialektologiyasi fanining predmeti, maqsad-vazifalari hamda dialektlarni o'rganish usullari, transkripsiya va lingvistik geografiya haqida ma'lumot berish	
Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyatining natijalari
- O'zbek dialektologiyasi fani tilshunoslikning alohida bo'limi ekanini ba-yon qilish;	O'zbek tilshunosligida dialektologiya fanining o'rni, ahamiyati va vazifalari bilan tanishtiriladi.
- sheva, lahja va dialekt haqida	Sheva, Lahja dialect atamalarining tub mohiyati haqida ma'lumot beriladi hamda ularning bir-biridan farqli tomonlari aniqlanadi.
	Dialektlarni yakka holda, maxsus ilmiy safar qilish yo'li bilan hamda

ma'lumot berish; - dialektlarni o'rganish usullari bilan tanishish; - transkripsiya va uning turlari, transliteratsiya haqida ma'lumot berish; - lingvistik geogra-fiyaning predmeti va vazifalari haqida ma'lumot berish.	so'rovnoma (anketa) usuli bilan o'rganish yo'llari tanishtiriladi. Transkripsiya, uning fonetik va fonologik turlari hamda transliteratsiya haqida ma'lumot beriladi. Lingvistik geografiya hududiy dialektlarni o'rganishi, ma'lum til hodisalarining o'rni va tarqalish chegarasi xaritalar yoki atlas vositasida aniq belgilash o'rganiladi.
Ta'lim usullari	Ma'ruza, namoyish etish, savol javob, aqliy hujum
Ta'lim vositalari	Ma'ruza matni, ko'rgazmali qurollar, tarqatma materiallar, proektor
Ta'lim shakli	Jamoaviy (frontal) ishlash
Ta'lim shart-sharoitlari	Texnik vositalardan foydalanishga va guruhlarda ishlashga yo'naltirilgan auditoriya

1.2. Ma'ruza mashg'ulotining texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talabalar
1. Kirish (5 min.)	1.1.Ma'ruza mavzusi va rejalashtirilgan bilimlar mohiyati qisqacha bayon qilinadi. 1.2.Dars rejasi ekranda (yoki ko'chma doskada) namoyish qilinadi.	1.1.Eshitadilar va yozib oladilar 1.2.E'tibor qaratadilar
2.Bilimlarni faol –lashtirish bos-qichi (10 min.)	2.1.Asosiy tayanch tushunchalarni namoyish qiladi 2.2.O'quv faoliyatrida rag'batlantirish usulini qo'llaydi	2.1.O'qituvchiga savollar beradilar, aniqlik kiritishni talab qiladilar.
3.Asosiy bosqich (55 min.)	3.1.Quyidagi savol bilan murojaat qiladi:	3.1.Fanning asosiy vazifalarini sanaydilar.

min.)	O'zbek dialektologiyasining maqsad va vazifalarini aytib bering 3.2.O'zbek dialektologiya fanining ob'yekti, predmeti haqida umumiy ma'lumot beradi 3.3.Sheva, dialekt va lahja atamalarini tushuntirish jarayonida talabalarga dialektologiya fanining amaliy maqsadi haqida ma'lumot beradi 3.4.Lingvistik geografiyaning lahja va shevalarni o'rganishdagi ahamiyatini izohlaydi 3.5. O'zbek dialektologiyasining boshqa fanlar bilan aloqasini tushuntiradi	3.2.Yozib oladilar 3.3.Atamalarning asl mohiyatini anglab oladilar 3.4.Yozib oladilar 3.5.Zarur o'rinlarni yozib oladilar
4.Yakuniy bosqich (10 min.)	4.1.Ma'ruzaga xulosa yasaydi. O'quv jarayonida faol ishtirok etgan talabalarni rag'batlantiradi 4.2.Mustaqil ishlash va bilimlarni mustahkamlash uchun topshiriqlar beradi	4.1. Eshitadilar, xulosa chiqaradilar 4.2.Topshiriqlarni yozib oladilar

1.3.Amaliy mashg'ulot ilovalari

FANING MAQSAD-VAZIFALARI		
1.Ayrim sheva va uning fonetik, morfologik, leksik va grammatik xususiyatlarini har tomonlama tavsif qilish.	2.Milliy tilning paydo bo'lishi va taraqqiyotida shevalarning o'rnini va shu milliy tilga bo'lgan shevalarni o'rganish.	3.Shevalarning o'zaro munosabatini, shuningdek, ularning adabiy til va qardosh tillarga bo'lgan munosabatlarini belgilash.

4. O`xshash xususiyatlariga ko`ra shevalarning tarqalish chegarasini aniqlash.	5. Umumiy o`xshash lingvistik xususiyatlarini belgilash asosida shevalarning ma`lum hududda tarqalish xaritalarini tuzish va shevalarni tasnif qilish.	6. Maktab o`quvchilari nutqida, turli xil yozma ishlarda uchraydigan mahalliy sheva xususiyatlari va ularni bartaraf qilish yo`llarini ishlab chiqish, uni amalga oshirish.

2-Mavzu	O'zbek shevalarining dialektal bo'linishi. O'zbek xalq shevalari
---------	---

2.1. Ma'ruza mashg'ulotining ta'lim texnologiyasi

Vaqt – 4 soat	Talabalar soni: 70-75 nafar
Mashg'ulot turi	Ma'ruza
Ma'ruza mashg'ulotining rejasi	1.Professor I.I.Zarubin tasnifi. 2.Professor K.K.Yudaxin tasnifi. 3.Professor Ye.D.Polivanov tasnifi. 4.Professor G`ozi Olim Yunusov tasnifi. 5.Professor A.K.Borovkov tasnifi. 6.Professor V.V.Reshetov tasnifi.
Ma'ruza mashg'ulotining maqsadi: O'zbek xalq shevalarini dialektolog olimlar tomonidan qilingan tasniflarini o'rganish? Bir-biriga taqqoslash va xulosa chiqarish.	
Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyatining natijalari
- O'zbek xalq shevalarini o'rganish va tasnif qilish uzoq tarixiy taraqqiyotga ega ekanligi; - Professor I.I.Zarubin tasnifi; - Professor K.K. Yudaxin tasnifi;	Qadimgi tilshunos olim Mahmud Qoshg'ariy faoliyatiga baho beriladi. I.I.Zarubin. K.K.Yudaxin tasniflari tahlil qilinadi. Professor K.K. Yudaxin tasnifi tahlil qilinadi E.D.Polivanov tasnifining afzal jihatlari ko'rsatib o'tiladi.

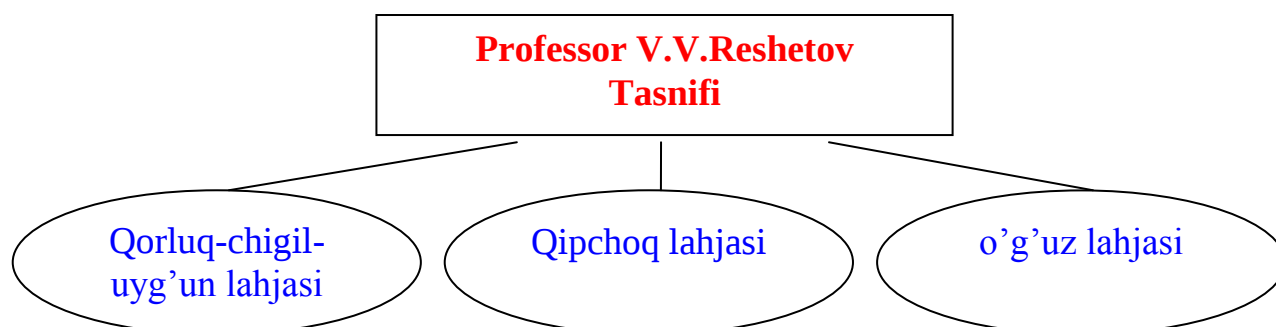
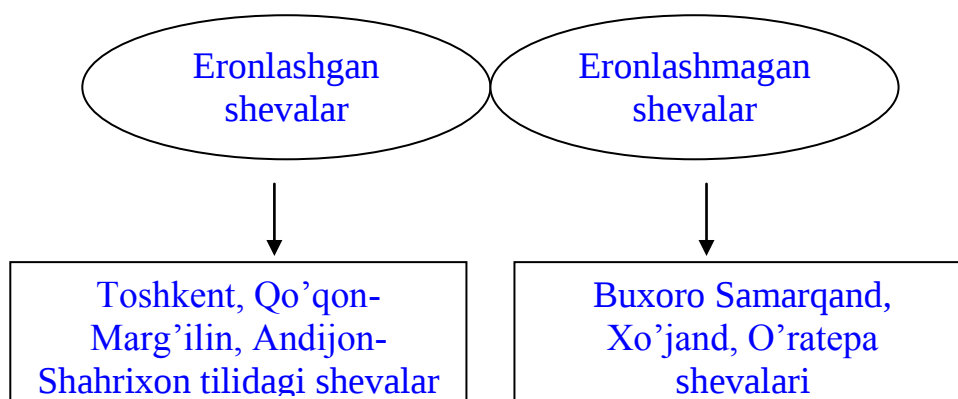
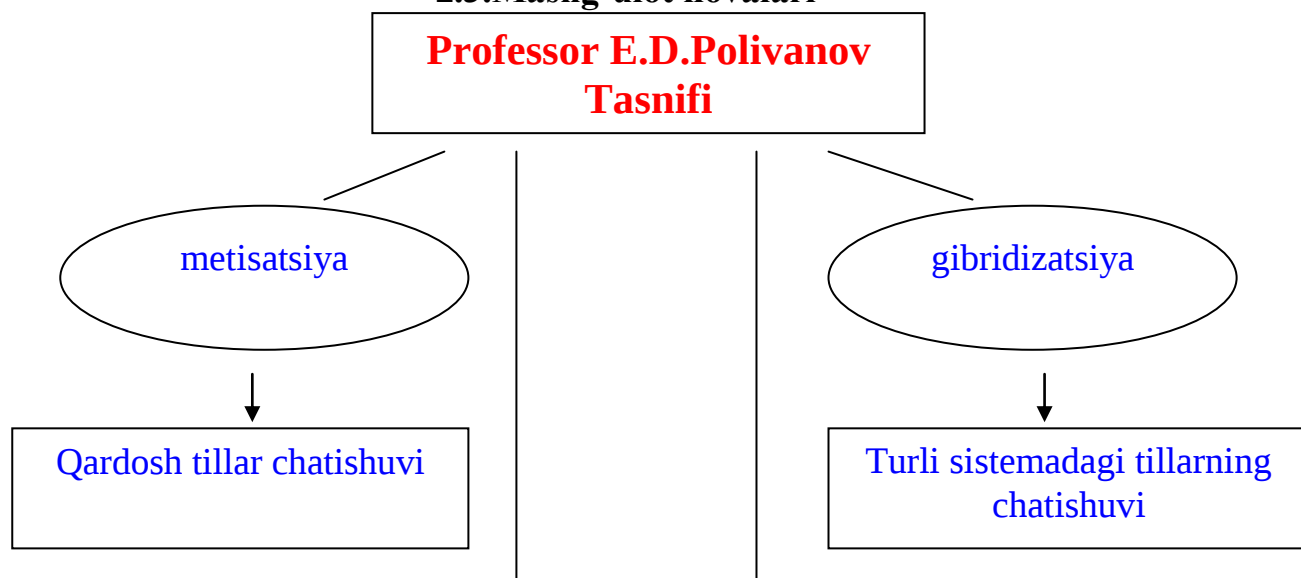
- Professor E.D. Polivanov tasnifi;	G'ozim Olim Yunusov tasnifining o'ziga xos xususiyatlari izohlanadi.
- Professor G'ozim Olim Yunusov tasnifi.	Professor A.K. Borovkov tasnifi tahlil qilinadi
-Professor A.K. Borovkov tasnifi;	V.V.Reshetev tasnifi tayanch tasnif ekani o'qitiriladi.
Professor V.V.Reshitov tasnifi	
Ta'lim usullari	Ma'ruza, namoyish etish, savol javob, aqliy hujum
Ta'lim vositalari	Ma'ruza matni, ko'rgazmali qurollar, tarqatma materiallar, proektor
Ta'lim shakli	Jamoaviy (frontal) ishlash
Ta'lim shart-sharoitlari	Texnik vositalardan foydalanishga va guruhlarda ishlashga yo'naltirilgan auditoriya

2.2. Ma'ruza mashg'ulotining texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talabalar
1. Kirish (5 min.)	1.1.Ma'ruza mavzusi va rejalashtirilgan bilimlar silsilasi e'lon qilinadi. 1.2.Dars rejasi ekranda (yoki ko'chma doskada) namoyish qilinadi.	1.1.Eshitadilar va yozib oladilar 1.2.E'tibor qaratadilar
2.Bilimlarni faol –lashtirish bos-qichi (10 min.)	2.1.Asosiy tayanch tushunchalarni namoyish qiladi 2.2.O'quv faoliyatida rag'batlantirish usulini qo'llaydi	2.1.O'qituvchiga savollar beradilar, aniqlik kiritishni talab qiladilar.
3.Asosiy bosqich (55 min.)	3.1.Quyidagi savol bilan murojaat qiladi: O'zbek xalq shevalarining ilk tasnifi haqida nimalar deya olasiz? 3.2.O'zbek dialektolog olimlarining tasnifidagi yutuq va ayrim kamchiliklar haqida ma'lumot beradi 3.3.E.D.Polivanov tasnifining mukammal ekani haqida ilmiy	3.1.Talabalar Mahmud Qoshg'ariyning tilshunoslik faoliyati haqida so'zlaydilar. 3.2.Yozib oladilar 3.3.Muhim o'rinlarini yozib oladilar

	xulosalarni bayon etadi 3.4.V.V.Reshetov tasnifida o'zbek lahjalari tahlili puxta yoritilgani asoslab beriladi	3.4.Muhim o'rinlarini yozib oladilar
4.Yakuniy bosqich (10 min.)	4.1.Ma'ruzaga xulosa yasaydi. O'quv jarayonida faol ishtirok etgan talabalarni rag'batlantiradi 4.2.Mustaqil ishlash va bilimlarni mustahkamlash uchun topshiriqlar beradi	4.1. Eshitadilar, xulosa chiqaradilar 4.2.Topshiriqlarni yozib oladilar

2.3.Mashg'ulot ilovalari

↓

Qardosh uyg'ur tiliga
yaqin

↓

Qozoq va Qoraqalpoq
tillariga yaqin

↓

Qardosh turkman tiliga
yaqin

3-Mavzu	O'zbek shevalari fonetikasi. O'zbek shevalarining vokalizmi. O'zbek shevalarining konsonantizmi. Nutq tovushlarining o'zgarishlari.
----------------	--

3.1. Ma'ruza mashg'ulotining ta'lim texnologiyasi

Vaqt – 4 soat	Talabalar soni: 70-75 nafar
Mashg'ulo turi	Ma'ruza
Ma'ruza mashg'ulotining rejasi	1.Xalq shevalaridagi unli fonemalar va ularning qisqacha tavsifi. 2.Xalq shevalaridagi undosh fonemalar va ularning qisqacha tavsifi. 3.Shevalardagi fonetik hodisalar haqida.
Ma'ruza mashg'ulotining maqsadi: O'zbek shevalari fonetikasi, unli va undosh tovushlar tavsifi haqida ma'lumot berish. Xalq shevalaridagi fonetik jarayonlar bo'yicha talabalarda bilim hosil qilish.	
Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyatining natijalari
- xalq shevalaridagi unli tovushlar va ularning miqdori, qo'llanilishi haqida; -shevalardagi ayrim undosh fonemalarning qo'llanish masalasi; - xalq shevalarida fonetik hodisalarning aks etishi	Shevalardagi unli tovushlar tasnifini ko'rib chiqiladi. Unli tovushlarga to'liq tasnif beriladi Ayrim undosh fonemalar – j va dj kabi undoshlarning qo'llanishi, undosh tovushlar almashishi kabilar o'rgatiladi Proteza, epiteza, apokopa, assimilatsiya, dissimilatsiya kabi fonetik jarayonlar tahlil qilinadi
Ta'lim usullari	Ma'ruza, namoyish etish, savol javob, aqliy hujum

Ta'lim vositalari	Ma'ruza matni, ko'rgazmali qurollar, tarqatma materiallar, proektor
Ta'lim shakli	Jamoaviy (frontal) ishlash
Ta'lim shart-sharoitlari	Texnik vositalardan foydalanishga va guruhlarda ishlashga yo'naltirilgan auditoriya

3.2. Ma'ruza mashg'ulotining texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talabalar
1. Kirish (5 min.)	1.1.Ma'ruza mavzusi va rejalashtirilgan bilimlarning qisqacha tezisi e'lon qilinadi. 1.2.Dars rejasi ekranda (yoki ko'chma doskada) namoyish qilinadi.	1.1.Eshitadilar va yozib oladilar 1.2.E'tibor qaratadilar
2.Bilimlarni faol –lashtirish bosqichi (10 min.)	2.1.Asosiy tayanch tushunchalarni namoyish qiladi 2.2.O'quv faoliyatrida rag'batlantirish usulini qo'llaydi	2.1.O'qituvchiga savollar beradilar, muammoli o'rinlarda bahslashadilar.
3.Asosiy bosqich (55 min.)	3.1.Quyidagi savol bilan murojaat qiladi: Vokalizm va konsonantizm nima? Uning o'zbek shevalaridagi ko'rinishlari haqida so'zlang 3.2.Qorluq-chigil-uyg'ur lahjasidagi unli fonemalar haqida ma'lumot beradi 3.3.Shevalardagi unli fonemalardan adabiy tildagidan farqlari haqida bilim beradi 3.4.Undosh fonemalarning qo'llanishi haqida misollar keltiradi va tahlil qiladi 3.5. Fonetik hodisalar haqida ilmiy ma'lumotlar beradi	3.1.Talabalar hozirgi zamon o'zbek tilidagi unli va undosh fonemalar haqida gapiradilar, uni xalq shevalaridagi fonemalar bilan taqqoslaydilar 3.2.Talabalar o'z qishloq (shahar)lari xalqi shevasidagi unli fonemalar to'g'risida gapiradilar 3.3.Yozib oladilar 3.4.Misollarni yozib oladilar 3.5.Fonetik hodisalar haqidagi misollarni yozib oladilar
4.Yakuniy bosqich (10 min.)	4.1.Ma'ruzaga xulosa yasaydi. O'quv jarayonida faol ishtirok etgan talabalarni rag'batlantiradi 4.2.Mustaqil ishlash va bilimlarni mustahkamlash uchun topshiriqlar beradi	4.1. Eshitadilar, xulosa chiqaradilar 4.2.Topshiriqlarni yozib oladilar

3.3. Amaliy mashg'ulot ilovalari

Unli tovushlar

Tilning ko'tarilish o'rniga ko'ra		Til oldi		Til orqa	
Lablar ishtirokiga ko'ra		Lablanmagan	Lablangan	Lablanmagan	Lablangan
Tilning ko'tarilish darajasiga ko'ra	Yuqori ko'tarilish (tor)	I yoki Ё	Y	ЫI yoki	U
	O'rta ko'tarilish (yarim tor)	E, Э, E	Ə		O
	Quyi ko'tarilish (keng)	Ə		A	ɔ

Fonetik hodisalar		
1. Proteza: shkaf–ishkəp , ustəl , rumol–oramɔl , istakɔn	2. Epiteza: bank–banka , propusk–propuska , blank–blənkə.	3. Apakopa: to`rt–tor , g`isht–g`ʼsh , rost–rɔs.
4. Assimilatsiya: soldat–sɔllat , o`tdi–o`tti , shundan–shunnan.	5. Dissimilatsiya: zarur–zaril , zarar–zərəl , bilan–minən , igna–iynə.	6. Metataza: tuproq–turpɔq , yomg`ir–yɔg`mɛr , supra–surpə , dunyo–duynə , devor–devɔl.

4-Mavzu	O'zbek shevalarining morfologiyasi. Turlanish. Son va egalik riyalari. Tuslanish. So'z yasalishi
----------------	---

4.1. Ma'ruza mashg'ulotining ta'lim texnologiyasi

Vaqt – 4 soat	Talabalar soni: 70-75 nafar
Mashg'ulot turi	Ma'ruza
Ma'ruza mashg'ulotining rejasi	1. O'zbek xalq shevalarida ko'plik qo'shimchalarining qo'llanilishi. 2. Xalq shevalarida kelishik qo'shimchalarining qo'llanilishi. 3. Xalq shevalarida egalik qo'shimchalarining qo'llanilishi. 4. Xalq shevalarida olmosh so'z turkumining ifodalanishi. 5. O'zbek xalq shevalarida fe'l zamonlarining ifodalanishi. 6. Xalq shevalarida so'z yasalihi.
Ma'ruza mashg'ulotining maqsadi: O'zbek xalq shevalari morfologiyasi haqida umumiy ma'lumot berish. Talabalarda otlardagi son, egalik va kelishik kategoriyalarining qo'llanilishi, olmosh so'z turkumi, fe'l zamonlari hamda so'z yasalihi bo'yicha bilimlar hosil qilish	
Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyatining natijalari
- Otlarning ko'plik qo'shimchasi turli shaklda kelishi; - o'zbek shevalarida kelishik qo'shimchalarining ifodalanishi; - egalik qo'shimchalarining turli variantdagi ko'rinishlari; - olmosh so'z turkumining ifodalanishi; - xalq shevalaridagi fe'l zamonlarining aks etishi;	Ko'plik qo'shimchasining turli variantlari ko'rsatiladi. Kelishik qo'shimchalarining shakli va soni, qo'llanishi haqida tushuncha beriladi. Egalik qo'shimchalarining unli va undosh so'z bilan tugagan asoslarga qay tarzda qo'llanishi haqida ma'lumot beriladi Kishilik va ko'rsatish olmoshlarining shevadagi ifodasi tushuntiriladi. Fe'l zamonlari va uning uchala turi xalq shevalarida qay tarzda namoyon bo'lishi tahlil qilinadi Xalq shevalarida kompozitsiya va affiksatsiya unli bilan so'z yasalihi haqida nazariy va amaliy ma'lumot beriladi.

-xalq shevalarida soʻz yasallishining oʻziga xos xususiyatlari;	
Taʼlim usullari	Maʼruza, namoyish etish, savol javob, aqliy hujum
Taʼlim vositalari	Maʼruza matni, koʻrgazmali qurollar, tarqatma materiallar, proektor
Taʼlim shakli	Jamoaviy (frontal) ishlash
Taʼlim shart-sharoitlari	Texnik vositalardan foydalanishga va guruhlarda ishlashga yoʻnaltirilgan auditoriya

4.2. Maʼruza mashgʻulotining texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari	Faoliyat mazmuni	
	Oʻqituvchi	Talabalar
1. Kirish (5 min.)	1.1.Maʼruza mavzusi va rejalashtirilgan bilimlar bayon qilinadi. 1.2.Dars rejasi ekranda (yoki koʻchma doskada) namoyish qilinadi.	1.1.Eshitadilar 1.2.Eʼtibor qaratadilar va yozib oladilar
2.Bilimlarni faol –lashtirish bos-qichi (10 min.)	2.1.Asosiy tayanch tushunchalarni namoyish qiladi 2.2.Oʻquv faoliyatrida ragʻbatlantirish usulini qoʻllaydi	2.1.Oʻqituvchiga savollar beradilar, aniqlik kiritishni talab qiladilar.
3.Asosiy bosqich (55 min.)	3.1.Quyidagi savol muammoli tarzda talabalarga beriladi: Hozirgi zamon oʻzbek adabiy tili morfologiyasining qaysi jihatlari xalq shevalari morfologiyasidan farq qiladi? 3.2.Xalq shevalaridagi koʻpchilik, egalik, kelishik kategoriyalarining oʻziga xos xususiyatlari haqida maʼlumot beriladi 3.3.Olmosh va uning turlaridagi ayrim oʻziga xosliklar tahlil qilinadi 3.4.Feʼl zamonlari va uning qoʻllanilishidagi fonetik oʻzgarishlar haqida maʼlumot beriladi 3.5.Xalq shevalarida morfologik va sintaktik usulda soʻz yasallishi boʻyicha tushunchalar singdiriladi	3.1.Talabalar bu haqda oʻz bilimlari doirasida soʻzlaydilar 3.2.Yozib oladilar 3.3.Muhim oʻrinlarini yozib oladilar 3.4.Yozib oladilar 3.5.Yozib oladilar
4.Yakuniy	4.1.Maʼruzaga xulosa yasaydi. Oʻquv	4.1. Eshitadilar, xulosa

bosqich min.)	(10	jarayonida faol ishtirok etgan talabalarni rag'batlantiradi 4.2.Mustaqil ishlash va bilimlarni mustahkamlash uchun topshiriqlar beradi	chiqaradilar 4.2.Topshiriqlarni yozib oladilar
----------------------	------------	---	---

4.3.Mashg'ulot ilovalari

Egalik qo'shimchalari

Unlilar bilan tugagan so'zlarda

Shaxs	Birlik	Ko'plik
I	– m	– mʼz ; – mʼs
II	– ng	– yʼz ; –ylər
III	– sʼ	– sʼ ; – lərʼ

Undosh bilan tugagan so'zlarda

Shaxs	Birlik	Ko'plik
I	– ʼm	– ʼmʼz ; –ʼmʼs
II	– ʼng , –ʼy	– ʼylər ; –ʼz
III	– ʼ	– ʼ ; –lərʼ

Unli bilan tugagan so'zlarda

Shaxs	Birlik	Ko'plik
I	– m	– miz
II	– ng	– ngiz
III	– si	– si ; –ləri

Undosh bilan tugagan so'zlarda

Shaxs	Birlik	Ko'plik
I	– im , – um	– imiz
II	– ing , – ung	– ingiz
III	– i	– i , –ləri

Kishilik olmoshlari

Shaxs	Qorluq-chigil-uyg'ur lahjasi	Qipchoq lahjasi	O'zbek adabiy tili	Qozoq tili	Qoraqalpoq tili
1.	mən	mən	mən	mən	mən
2.	cən	cən	cən	cən	cən
3.	u (ul)	u (ol)	u	ol	ol

5-Mavzu	O'zbek shevalarining sintaksisi. Sheva va dialektlarda so'z birmasi. Gap bo'laklari. Sodda va qo'shma gaplar
---------	---

5.1. Ma'ruza mashg'ulotining ta'lim texnologiyasi

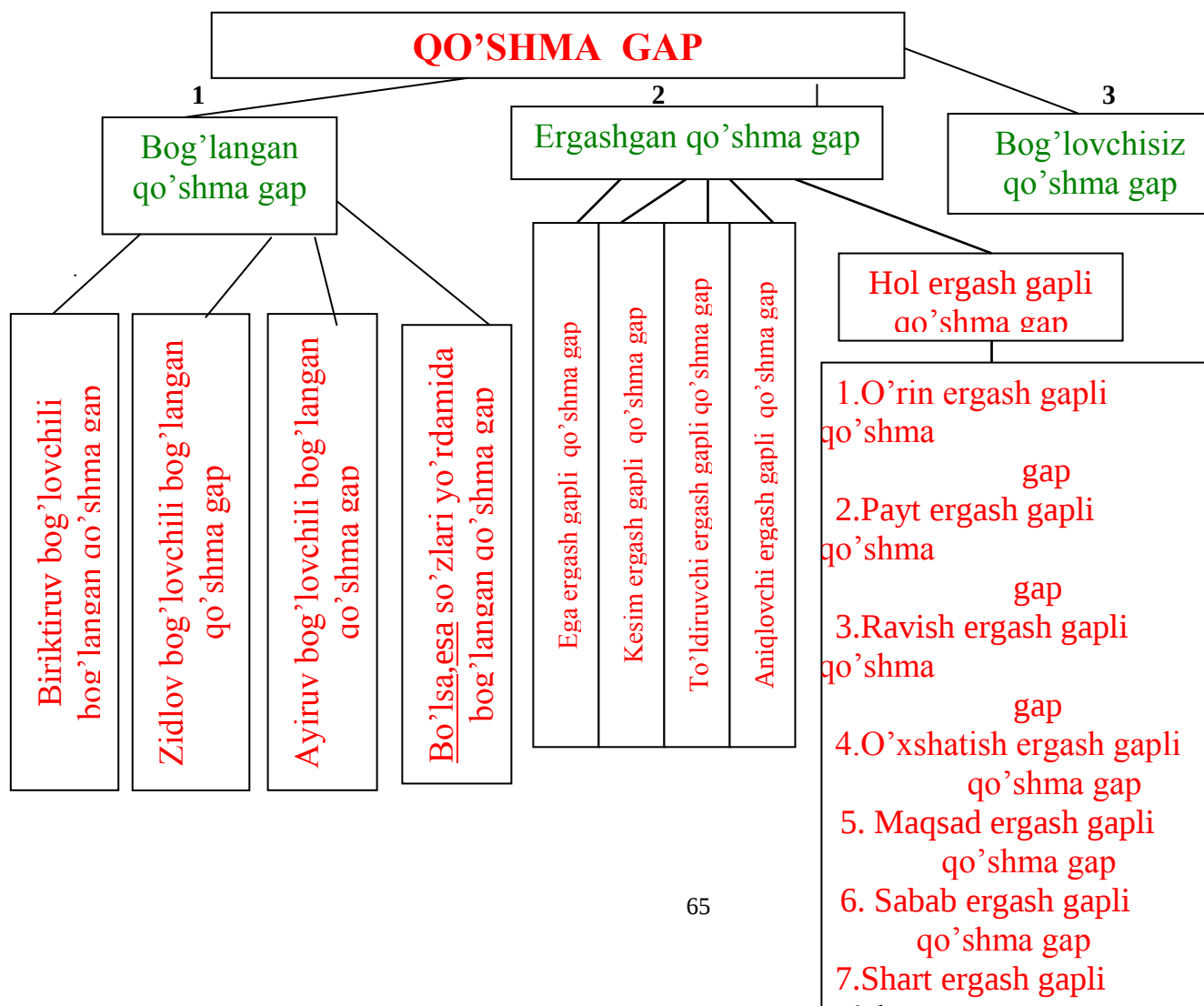
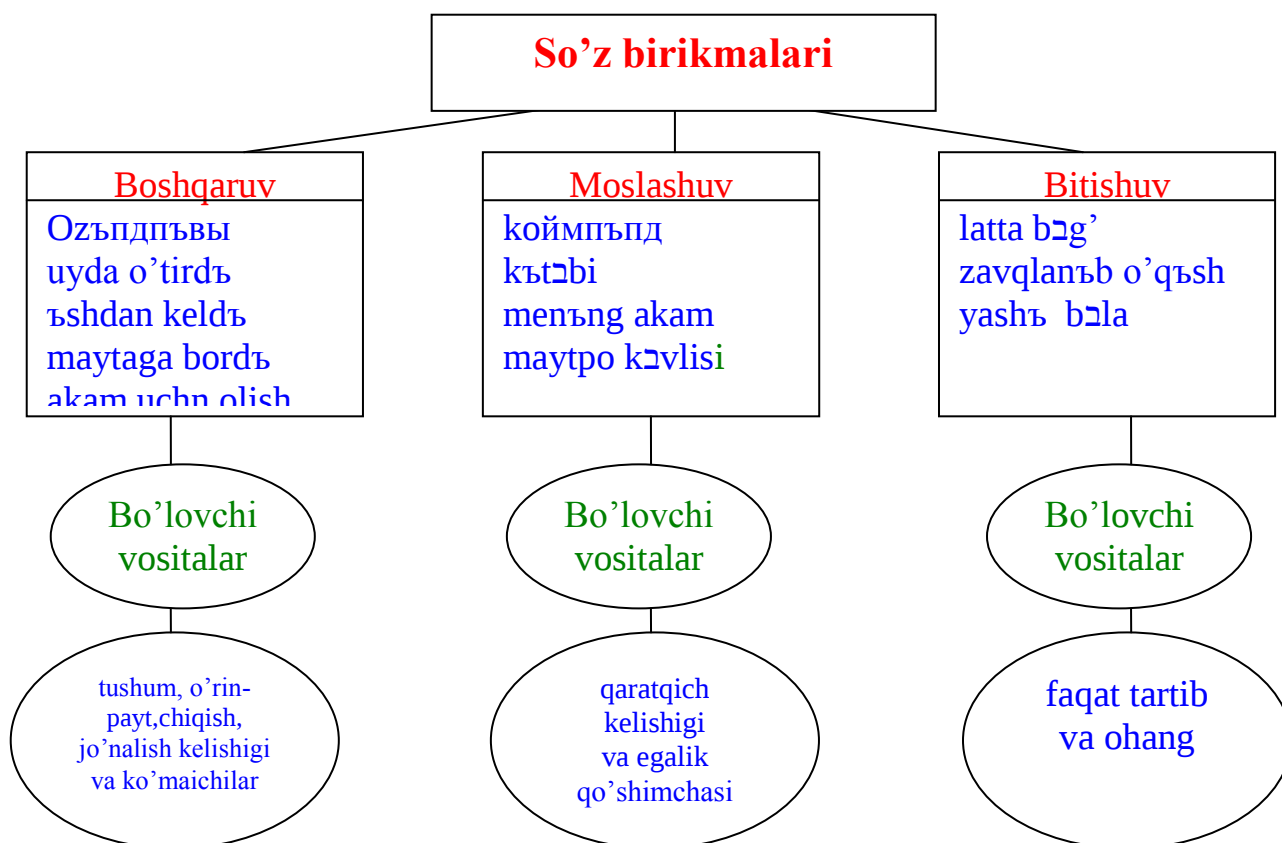
Vaqt – 4 soat	Talabalar soni: 70-75 nafar
Mashg'ulot turi	Ma'ruza
Ma'ruza mashg'ulotining rejasi	1.O'zbek xalq shevalarida so'z birikmasi; so'zlarning moslashuv, boshqaruv va bitishuv yo'llari bilan birikishi. 2.Xalq shevalarida bosh bo'laklar – ega va kesimning ifodalanishi. 3.Xalq shevalarida ikkinchi darajali bo'laklarning ifodalanishi. 4.O'zbek xalq shevalarida gap va uning tuzilishiga ko'ra turlari haqida ma'lumot.
Ma'ruza mashg'ulotining maqsadi: O'zbek shevalarining sintaksisi; so'z birikmasi, gap bo'laklari haqida gaplarning tuzilishiga turlari haqida talabalarda ma'lumot hosil qilish.	
Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyatining natijalari
- xalq shevalarida so'z birikmasi nima ifodalanish yo'llari; - bosh va ikkinchi darajali bo'laklar-ning nutq jarayo-nida aks etilishi; - o'zbek xalq shevalarida qo'shimcha gap va uning turlari haqida ma'lumot berish;	Talabalarga so'z birkmasining boshqaruv, moslashuv, bitishuv turlari haqida ma'lumot beriladi Bosh (ega va kesim), ikkinchi darajali bo'laklar (aniqlovchi, to'ldiruvchi, hol) ning og'zaki nutqda qo'llanilishi yoritib beriladi Xalq nutqida qo'shma gapning shakllanishi yo'llari, bog'lovchisiz qo'shma gapdan foydalanish doirasi yuqori ekani izohlanadi
Ta'lim usullari	Ma'ruza, namoyish etish, fikriy hujum
Ta'lim	Ma'ruza matni, ko'rgazmali qurollar, epidiaskop

vositalari	
Ta'lim shakli	Jamoaviy (frontal) ishlash
Ta'lim shart-sharoitlari	Texnik vositalardan foydalanishga va guruhlarda ishlashga yo'naltirilgan auditoriya

5.2. Ma'ruza mashg'ulotining texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talabalar
1. Kirish (5 min.)	1.1.Ma'ruza mavzusi va rejalashtirilgan bilimlar mohiyati qisqacha bayon qilinadi. 1.2.Dars rejasi ekranda (yoki ko'chma doskada) namoyish qilinadi.	1.1.Eshitadilar 1.2.E'tibor qaratadilar va yozib oladilar
2.Bilimlarni faol –lashtirish bos-qichi (10 min.)	2.1.Asosiy tayanch tushunchalarni namoyish qiladi 2.2.O'quv faoliyatrida rag'batlantirish usulini qo'llaydi	2.1.O'qituvchiga savollar beradilar, aniqlik kiritishni talab qiladilar.
3.Asosiy bosqich (55 min.)	3.1.Quyidagi savol beriladi: Sintaksisda nima o'rganiladi? So'z birikmasi haqida so'zlang 3.2.Gapdagi so'zlarning boshqaruv? Moslashuv? Bitishuv yo'li bilan birikishi tushuntiriladi 3.3.Xalq shevalarida bu bog'lanishlarning o'ziga xos xususiyatlari mavjudligi izohlanadi 3.4.Shevalarda bosh va ikkinchi daralaki bo'laklar, ularning ifodalanilishi, o'rni haqida ma'lumot beriladi 3.5.Og'zaki nutqda qo'shma gap turlaridan foydalanish, uning yozma adabiy tildan farqlari tushuntiriladi	3.1.Talabalar o'zbek tili praktikumi fanidan olgan bilimlariga tayanib javob beradilar 3.2.Boshqaruv, moslashuv, bitishuv bog'lanishlarni eslaydilar 3.3.So'z birikmasiga misollar topadilar 3.4.Yozib oladilar 3.5.Yozib oladilar
4.Yakuniy bosqich (10 min.)	4.1.Ma'ruzaga xulosa yasaydi. O'quv jarayonida faol ishtirok etgan talabalarni rag'batlantiradi 4.2.Mustaqil ishlash va bilimlarni mustahkamlash uchun topshiriqlar beradi	4.1. Eshitadilar, xulosa chiqaradilar 4.2.Topshiriqlarni yozib oladilar

5.3.Mashg'ulot ilovalari

6-Mavzu	O'zbek shevalarining leksikasi. Umumxalq tiliga xos umumiy leksik qatlam. Tub turkiy so'zlar va o'zlashma so'zlar
----------------	--

6.1. Ma'ruza mashg'ulotining ta'lim texnologiyasi

Vaqt – 4 soat	Talabalar soni: 70-75 nafar
Mashg'ulot turi	Ma'ruza
Ma'ruza mashg'ulotining rejasi	1. Xalq shevalarida umumxalq tiliga xos bo'lgan umumiy leksik 2. Shevalarning bir–biridan leksik jihatdan farqlaydigan xususiyatlar. 3. Xalq shevalarida ma'nodosh, shakldosh va zid ma'noli abu va evfemizmlar. 4. Dialektikal so'zlarning semantik guruhlari. 5. Shevaga xos kamchiliklar va ularni bartaraf etish yo'llari.
Ma'ruza mashg'ulotining maqsadi: Xalq shevalarida umumxalq tiliga xos va shevagagina xos leksik qatlam, so'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari, o'quvchilar nutqida uchraydigan shevaga xos kamchiliklar va ularni bartaraf qilish yo'llarini o'rgatish	
Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyatining natijalari
- umumiy leksik qatlam haqida ma'lumot berish; - adabiy tilda mav-jud bo'lmagan so'zlar haqida ma'lumot berish; - xalq shevalaridagi so'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlarini bayon qilish; - xalq shevala-	Talabalarga shevalar uchun ham, adabiy til uchun ham umumiy so'zlar haqida ma'lumot beriladi O'zbek shevalariga xos leksik qatlamlar haqida bilimlar beriladi Ma'nodosh, shakldosh, zid ma'noli so'zlarning xalq tilida ishlatilishiga doir ilmiy fikrlar bayon qilinadi Dehqonchilik, chorvachilik, binokorlik v.h. sohaga oid so'zlar guruhi haqida ma'lumot beriladi

rining semantik guruhlarini tavsif-lash; - o'quvchilar nutqida uchraydigan shevaga xos kam-chiliklarni bartaraf etish yo'llari;	O'quvchilar nutqida uchraydigan shevaga xos kamchiliklarni tugatish uchun ona tili o'qituvchilarining vazifalari aniqlanadi
Ta'lim usullari	Ma'ruza, namoyish etish, fikriy hujum
Ta'lim vositalari	Ma'ruza matni, ko'rgazmali qurollar, epidiaskop
Ta'lim shakli	Jamoaviy (frontal) ishlash
Ta'lim shart-sharoitlari	Texnik vositalardan foydalanishga va guruhlarda ishlashga yo'naltirilgan auditoriya

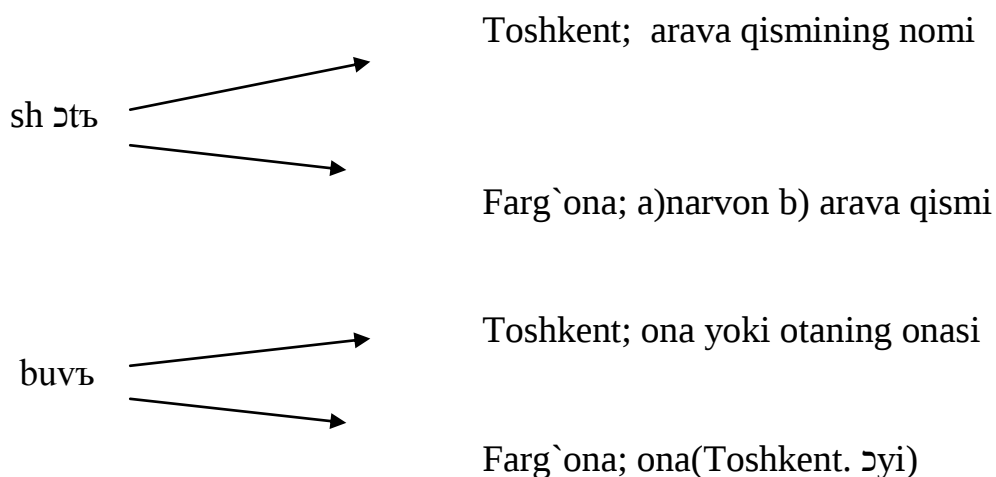
6.2. Ma'ruza mashg'ulotining texnologik xaritasi

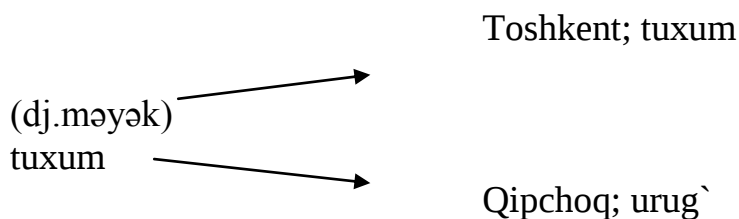
Faoliyat bosqichlari	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talabalar
1. Kirish (5 min.)	1.1.Ma'ruza mavzusi va rejalashtirilgan bilimlar mohiyati qisqacha bayon qilinadi. 1.2.Dars rejasi ekranda (yoki ko'chma doskada) namoyish qilinadi.	1.1.Eshitadilar 1.2.E'tibor qaratadilar va yozib oladilar
2.Bilimlarni faol –lashtirish bos-qichi (10 min.)	2.1.Asosiy tayanch tushunchalarni namoyish qiladi 2.2.O'quv faoliyatrida rag'batlantirish usulini qo'llaydi	2.1.O'qituvchiga savollar beradilar, aniqlik kiritishni talab qiladilar.
3.Asosiy bosqich (55 min.)	3.1.Quyidagi savol beriladi: Leksikologiya nimani o'rganadi? So'zning lug'aviy ma'nosi deganda nimani tushunasiz? 3.2.O'zbek shevalarining o'ziga xos leksik xususiyatlari bayon qilinadi 3.3.Sinonim, omonim va antonym so'zlarning xalq shevalaridagi ko'rinishlari tahlil qilinadi 3.4.Tabu va efemizimlar izohlanadi 3.5.Kasb-hunar leksikasiga oid so'zlar	3.1.Talabalar mavjud bilimlariga tayanib savolga javob qaytaradilar 3.2. Yozib oladilar 3.3. Yozib oladilar 3.4.Yozib oladilar 3.5.Zarur o'rinlarini yozib oladilar

	haqida ma'lumot beriladi	
4.Yakuniy bosqich (10 min.)	4.1.Ma'ruzaga xulosa yasaydi. O'quv jarayonida faol ishtirok etgan talabalarni rag'batlantiradi 4.2.Mustaqil ishlash va bilimlarni mustahkamlash uchun topshiriqlar beradi	4.1. Eshitadilar, xulosa chiqaradilar 4.2.Topshiriqlarni yozib oladilar

6.3.Mashg'ulot ilovalari

Qarluq–chigil–uyg`ur lahjasi	O`g`uz lahjasi	Qipchoq lahjasi
bYvæk chaqaloq	bövək	bövək
ʁshkʁm , vʁlʁsh	—	vayish
tuxum	yimirtə	məyək
qalamrʁr , gʁrʁmdʁr	burch	qalamrʁr
rʁmʁldʁr	ramadar	rʁmildʁr
chumʁr	qarʁmdjə	chumalı
baxmal, barqʁt, duxʁbə	baxmal	baxmal

1-Mavzu	Transkripsiya. Fonetika va fonologik transkripsiya. Transliteratsiya. shevalari uchun qabul qilingan transkripsion belgilar.
----------------	---

1.1. Amaliy mashg'ulotining ta'lim texnologiyasi

Vaqt – 2 soat	Talabalar soni: 25 ta
Mashg'ulot turi	Amaliy (seminar)
Ama'liy mashg'ulotining rejasi	1.Mavzu yuzasidan muammoli savol-topshiriqlar (fikriy hujum) 2.Transkripsiya va transliteratsiya haqida ma'lumot. Ularning farqli ini izohlash va taqqoslash 3.Test topshirig'ini bajarish. 4.Transkripsiya bo'yicha yozuv malakasini hosil qilish. 5.Jabhash savollar (aqliy hujum) berish. 6.Darsni yakunlash va talabalarni reyting asosida baholash.
Amaliy mashg'ulotining maqsadi: Transkripsiya va uning turlari, transliteratsiya haqida ma'lumot berish.Talabalarni transkripsiyada yoza olish malakalarini shakllantirish.	
Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyatining natijalari
- transkripsiya haqida ma'lumot berish;	Talabalar transkripsiya va uning turlari-fonetik va fonologik trasnkripsiya haqida ma'lumotga ega bo'ladilar.
- amaldagi alifbo va transliteratsiya haqida tushuncha berish;	Talabalar transliteratsiya haqida bilimga ega bo'ladilar. Amaldagi alifbo va transkripsiya, transliteratsiyaning farqini bilib oladilar. Talabalar matn o'qish, yozish mashqlari va savol-javoblar orqali transkripsiyada yoza olish malakasiga ega bo'ladilar.

- transkripsiyada yoza olish malakasini hosil qilish;	
Ta'lim usullari	Aqliy hujum, savol javob, mashqlar
Ta'lim vositalari	Test, ko'rgazmali qurollar,
Ta'lim shakli	Jamoaviy (frontal) va yakka tartibda (individual) ishlash
Ta'lim shart-sharoitlari	Texnik vositalardan yoki ko'rgazmali qurol, tarqatma materiallardan foydalanib, guruh talabalari bilan amaliy tarzda ishlashga yo'naltirilgan auditoriya

1.2. Amaliy mashg'ulotining texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talabalar
1. Kirish (5 min.)	1.1.Amaliy mashg'ulot mavzusi va rejalashtirilgan bilimlar mohiyati qisqacha bayon qilinadi. 1.2.Dars rejasi ko'chma doskada (yoki ekranda) namoyish qilinadi.	1.1.Eshitadilar 1.2.E'tibor qaratadilar va yozib oladilar
2.Bilimlarni faol –lashtirish bos-qichi (10 min.)	2.1.Talabalarga aqliy hujum metodi orqali mavzu yuzasidan jabhali savollar beriladi 2.2.Talabalarni rag'batlantirib va reyting ballari bilan baholab boriladi.	2.1.Savollarga javob qaytaradilar, bahslahsdilar, o'qituvchidan bilmaganlarini so'raydilar
3.Asosiy bosqich (55 min.)	3.1.Talabalarga mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar beradi. (savol va topshiriqlar mashg'ulot ishlanmasida keltirilgan) 3.2.Transkripsiya va amaldagi alifboning farqini tushuntiradi 3.3.Talabalarga test topshirig'ini tavsiya etadi 3.4.Transkripsiyada yoza olish malakasini shakllantiradi	3.1.Talabalar savollarga javob beradilar 3.2.Bilib oladilar 3.3.Test topshirig'ini bajaradilar 3.4.Talabalar matnlarni transkripsiyada yozishni mashq qiladilar
4.Yakuniy bosqich (10 min.)	4.1.Amaliy mashg'ulotni yakunlaydi, reyting ballarini e'lon qiladi 4.2.Kelgusi amaliy mashg'ulot va mustaqil ta'lim mavzulari e'lon qilinadi	4.1. Eshitadilar, xulosa chiqaradilar 4.2.Topshiriqlarni yozib oladilar

1.3.Amaliy mashg'ulot ilovalari

Unli tovushlar transkripsiyon belgilar

ɑ	umumturkiy orqa qator, lablanmagan [a] unlisi. Qipchoq guruhidagi ohangdosh shevalarning hammasida uchraydi: ata, vaqt, hamʼt.
ə	old qator, lablanmagan keng unli.U o`zbek xalq shevalarining deyarli hammasida uchraydi: əkə , kəttə (Qo`qon) , kə , kəttə (Toshkent).
ɔ	orqa qator, lablanmagan ochiq unli tovush. U ko`pincha shahar va shahar atrofidagi shevalarda uchraydi: dɔn, nɔn, tɔ, bɔlɔ, mɔshɔn
e	til old qator,lablanmagan tor unli bo`lib, shahar va shahar tipli shevalarda uchraydi: kel, bedə , terək , endə , echkə , teskərə , kerək
ɛ	til old qator, lablanmagan, ochiq [e]unlisi. Bu fonema ohangdoshlik xususiyatiga ega bo`lgan shevalarda qo`llaniladi: əshik, əchki, ələk , mərgən
ɛ̃	old qator unli , lablanmagan [e] unlisining ochiq varianti.Bu esa [e] va [ə] o`rtasidagi bir tovush bo`lib, Xorazmda gel, get , gerək , Namanganda neməsə , belig` tarzida aytiladi
i	til oldi unli. U odatdagi turkiy so`zlarda uchraydigan lablanmagan tovushdir.Ohangdosh shevalarda mustaqil fonema hisoblanadi. Tish , kiyim, ilgari, bittə , kitəp
ɪ	lablanmagan unli. U turg`un tovush [i] va [ы ] tovushlarining birlashishi natijasida kelib chiqqan. ɪ fonemasi shahar va ularga yaqin shevalarda qo`llaniladi. Kɪshɪ, ɪkkɪ, bɪz, kɪm, kɪr, kɪrɪm, chɪvɪn
ɪ̃	lablanmagan unli. U turg`un tovush bo`lib, i unlisiga yaqin talaffuz etiladi va chuqur til orqa tovushlaridan bo`lgan q, g` , x tovushlari bilan yonma-yon keladi. ɪ̃ – unlisi shahar va shahar atrofi shevalarida uchraydi. Qɪrɪq, qɪsh, qɪzɪq, mɪx, g`ɪsh
u	orqa qator, lablangan unli.Turkiy tillarda mustaqil fonema sanaladi.Bu unli o`zbek xalq shevalarining hammasida ishlatiladi. tumshuq, ulug`, quyuq, murun
Y	til oldi qator, lablangan unli. U ohangdoshlik qonuni saqlangan o`zbek xalq shevalarida uchraydi.KYl, gYl, YchYn, Ych, pYl
o	til orqa qator,lablangan unli fonema. Barcha shevalarda mustaqil holatda qo`llaniladi. oraq, qolymy qouyp, bir ming yuz on somga qoy ɔldy
ɵ	til old qator, lablangan unli. Bu ham ohangdosh o`zbek shevalarida ishlatiladi. Kɵl, bɵlɵ, bɵlim, kɵr, kɵz, gɵr, kɵmɪr
o`	lablangan tovush. Bu unli [o] bilan [ɵ] oralig`ida tovush bo`lib, shahar va shahar atrofidagi shevalarda uchraydi. Shunday qilib, unlilarni ifodalash uchun yuqorida qayd etilgan singari 14 ta belgi ishlatiladi

2-Mavzu	Xalq shevalari fonetikasi. Unli tovushlar va ularning tasnifi.
----------------	---

2.1. Amaliy mashg'ulotining ta'lim texnologiyasi

Vaqt – 6 soat	Talabalar soni: 25 ta
Mashg'ulot turi	Amaliy (seminar)
Ama'liy mashg'ulotining rejasi	1.Mavzu yuzasidan savolva topshiriqlar 2. Test topshirig'ini bajarish. 3.Fonetik mashqlar 4.Ijodiy ish 5.Uyga vazifa va talabalarni reyting asosida baholash
Amaliy mashg'ulotining maqsadi: Xalq shevalardagi unli tovushlar va ularning ifodalanishi bo'yicha bilimlar berish. Unli tovushlar tasnifi o'rgatish.	
Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyatining natijalari
- shevalardagi unli fonemalar soni va vazifasi haqida ma'lumot berish; - lablangan, lablanmagan, cho'ziq va qisqa unlilarning ifodalanishi haqida bilim berish; - matndagi unli fonemalarni tahlil qilish; - talabalarni mavzu bo'yicha mustaqil fikrlashga o'rgatish.	Talabalar xalq shevalaridagi barcha unli fonemalarning vazifasi, talaffuzi haqida ma'lumotga ega bo'ladilar Talabalar amaliy mashqlar orqali unlilar tavsifi va tasnifini bilib oladilar Matn yozib, undagi unli tovushlarni fonetik jihatdan tahlil qiladilar Talabalar o'zlari yashiyotgan hudud shevasida biror matn yozib, unli fonemalarni tahlil qiladilar
Ta'lim usullari	Induktiv, fikriy hujum, savol-javob, mashqlar
Ta'lim vositalari	Ko'rgazmali qurol, test savollari
Ta'lim shakli	Jamoaviy (frontal) va yakka tartibda (individual) ishlash

Ta'lim shart-sharoitlari	Texnik vositalardan yoki ko'rgazmali qurol, tarqatma materiallardan foydalanib, guruh talabalari bilan amaliy tarzda ishlashga yo'naltirilgan auditoriya
---------------------------------	--

2.2. Amaliy mashg'ulotining texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talabalar
1. Kirish (5 min.)	1.1. Amaliy mashg'ulot mavzusi va berilgan bilimlar mohiyati qisqacha bayon qilinadi. 1.2. Dars rejasi ko'chma doskada (yoki ekranda) namoyish qilinadi.	1.1. Eshitadilar 1.2. E'tibor qaratadilar va yozib oladilar
2. Bilimlarni faol –lashtirish bos-qichi (10 min.)	2.1. Talabalarga aqliy hujum metodi orqali mavzu yuzasidan jabhali savollar beriladi 2.2. Talabalarni rag'batlantirib va reyting ballari bilan baholab boriladi.	2.1. Savollarga javob qaytaradilar, bahslashadilar, o'qituvchidan bilmaganlarini so'raydilar
3. Asosiy bosqich (55 min.)	3.1. Talabalarga mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar beradi. (savol va topshiriqlar mashg'ulot ishlanmasida keltirilgan) 3.2. Talabalarga test topshirig'ini tavsiya etadi 3.3. Fonetik mashqlar bajartiriladi 3.4. "Ijodiy ish" topshirig'ini beradi	3.1. Talabalar savollarga javob beradilar 3.2. Test topshirig'ini bajaradilar 3.3. Matndagi unli tovushlarni fonetik tahlil qiladilar 3.4. Talabalar ijodiy matn tuzib, unli fonemalarni tavsif qiladi.
4. Yakuniy bosqich (10 min.)	4.1. Amaliy mashg'ulotni yakunlaydi, reyting ballarini e'lon qiladi 4.2. Kelgusi amaliy mashg'ulot va mustaqil ta'lim mavzulari e'lon qilinadi	4.1. Eshitadilar, xulosa chiqaradilar 4.2. Topshiriqlarni yozib oladilar

2.3. Amaliy mashg'ulot ilovalari

Ў fonemasining qo'llanishi

Adabiy tilda	Jizzax shevasida	Boshqa qarluq-chigil-uyg'ur shevalarida
ikki	ЎККЎ	ЎККЎ

mushuk maorif hech nima siz siz bizni	пышәй мә:рәп хыш нәмә бъз съз бъззъ	пышәк-пышәй мә:рәп хышнәмә-хыштәмә бъз съз бъззъ
--	--	---

2

fonemasining qo'llanishi

Toshkent shevasida	G'arbiy Samarqand shevalarida
т мрт эл мй мшн вкт	т мрт эл мй мшн вх

3-Mavzu	Undosh tovushlar va ularning tasnifi, o'ziga xos xususiyatlari
----------------	---

3.1. Amaliy mashg'ulotining ta'lim texnologiyasi

Vaqt – 6 soat	Talabalar soni: 25 ta
Mashg'ulot turi	Amaliy (seminar)
Ama'liy mashg'ulotining rejasi	1.Kirish suhbat 2.Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar 3.Mavzu bo'yicha lisoniy mashq va topshiriqlar 4.Uyga vazifa va talabalarni reyting asosida baholash
Amaliy mashg'ulotining maqsadi: Xalq shevalardagi undosh tovushlar va ularning ifodalanishi bo'yicha bilimlar berish. Unli tovushlar tasnifi o'rgatish.	
Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyatining natijalari
- shevalardagi undosh fonemalar soni va vazifasi haqida ma'lumot berish; - lab undoshlari,	Talabalar xalq shevalaridagi barcha undosh fonemalarning vazifasi, talaffuzi haqida ma'lumotga ega bo'ladilar Talabalar lisoniy mashqlar orqali undosh tavsifi va tasnifini bilib oladilar

til va bo'g'iz undosh-larining ifodala-nishi haqida bilim berish; - matndagi undosh fonemalarni tahlil qilish; - fonetik jarayonlar haqida tushuncha hosil qilish.	Matn yozib, undagi undosh tovushlarni fonetik jihatdan tahlil qiladilar Matndagi progresiv va regressiv assimilatsiyaga uchragan so'zlarni aniqlaydilar
Ta'lim usullari	Induktiv, aqliy hujum, savol-javob, lisoniy mashqlar
Ta'lim vositalari	Ko'rgazmali qurol
Ta'lim shakli	Jamoaviy (frontal) va yakka tartibda (individual) ishlash
Ta'lim shart-sharoitlari	Ko'rgazmali qurol, tarqatma materiallardan foydalanib, guruh talabalari bilan amaliy tarzda ishlashga yo'naltirilgan auditoriya

3.2. Amaliy mashg'ulotining texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talabalar
1. Kirish (5 min.)	1.1. Amaliy mashg'ulot mavzusi va berilajak bilimlar mohiyati qisqacha bayon qilinadi. 1.2. Dars rejasi ko'chma doskada (yoki ekranda) namoyish qilinadi.	1.1. Eshitadilar 1.2. E'tibor qaratadilar va yozib oladilar
2. Bilimlarni faol –lashtirish bos-qichi (10 min.)	2.1. Kirish suhbatlari orqali talabalardagi mavjud bilimlar aniqlanadi 2.2. Mavzu yuzasidan muammoli savollar beriladi 2.3. Talabalarni rag'batlantirib va reyting ballari bilan baholab boriladi.	2.1. O'zlaridagi mavjud bilimlarni ko'rsatadilar 2.2. Savollarga javob qaytaradilar, bilmaganlarini o'qituvchidan so'raydilar
3. Asosiy bosqich (55 min.)	3.1. Talabalarga mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar beriladi. (savol va topshiriqlar mashg'ulot ishlanmasida keltirilgan) 3.2. Matndagi undosh tovushlar fonetik tahlil qildiriladi	3.1. Talabalar savollarga javob beradilar 3.2. Matndagi undosh fonema- larning o'rni, ifodalanishini tahlil

	3.3.Fonetik jarayonlarda undosh tovushlarning o'rnini haqida so'raydi	qiladilar 3.3.Talabalar undosh tovushlar ishtirokidagi fonetik hodisalarni tahlil qiladilar
4.Yakuniy bosqich (10 min.)	4.1.Amaliy mashg'ulotni yakunlaydi, reyting ballarini e'lon qiladi 4.2.Kelgusi amaliy mashg'ulot va mustaqil ta'lim mavzulari e'lon qilinadi	4.1. Eshitadilar, xulosa chiqaradilar 4.2.Topshiriqlarni yozib oladilar

3.3.Amaliy mashg'ulot ilovalari Undosh tovushlar

Paydo boʻlish oʻrniga koʻra				Lab		Til oldi				Til oʻrta	Sayoz til orqa		Chuqur til orqa		Boʻgʻiz
Tarkibiga koʻra	Ovozning ishtirokiga koʻra		Aytilish usullariga koʻra		Jarangli	Jarangsiz	Jarangli	Jarangsiz	Jarangli	Jarangsiz	Jarangli	Jarangsiz	Jarangli	Jarangsiz	Jarangsiz
Sof	Shovqinlilar	Portlovchi		p	b	t	D				k	g	q		
		Sirgʻaluvchi		f	v	s	Z	sh	j	y			x	gʻ	h
	Sonorlar	Portlovchi	Burun		m		N					n			
		Sirgʻaluvchi	Yon				L								
			Titroq				R								
Qorishiq	Shovqinlilar	Portlovchi						ch	j						
		Sirgʻaluvchi													
4-Mavzu		Fonetik qonuniyatlar. Oʻzbek shevalaridan yozib olingan matnlardagi													
		Undosh hamda unda aks etgan fonetik qonuniyatlarni farqlash; tilga xos													
		boʻlmagan tovushlar talaffuzi ustida ishlash													

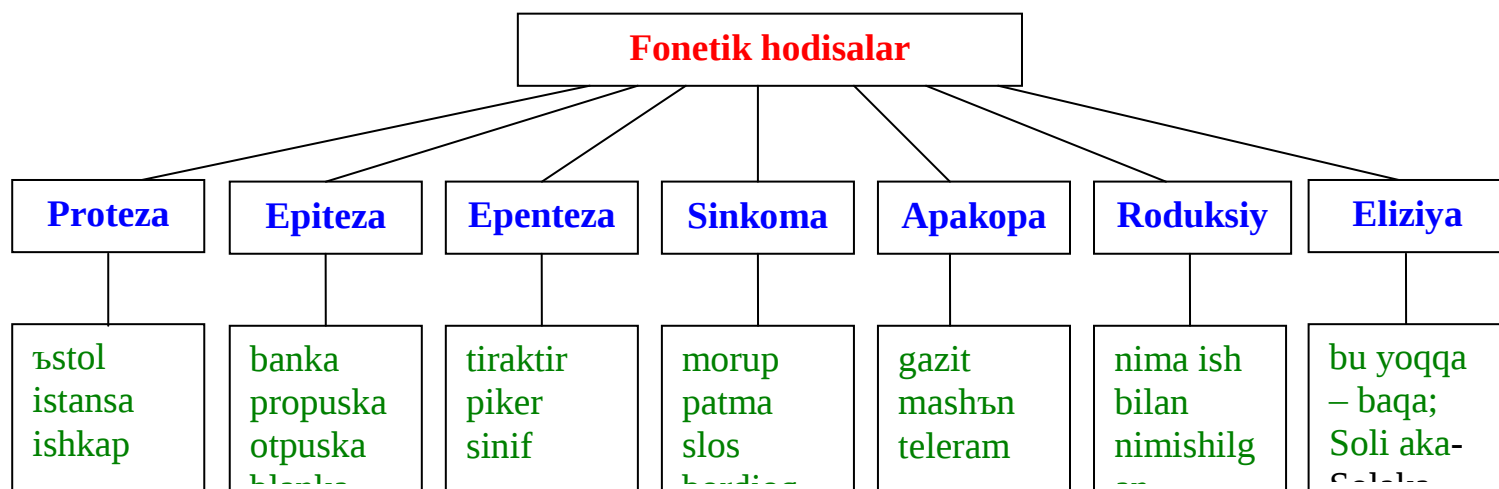
4.1. Amaliy mashg'ulotining ta'lim texnologiyasi

Vaqt – 6soat	Talabalar soni: 25 ta
Mashg'ulot turi	Amaliy (seminar)
Ama'liy mashg'ulotining rejasi	1.Mavzu bo'yicha savol va topshiriqlar 2. Fonetik mashqlar 3. Test topshirig'ini bajarish. 4.Uyga vazifa va talabalarni reyting asosida baholash
Amaliy mashg'ulotining maqsadi: Xalq shevalarida mavjud bo'lgan fonetik hodisalar bo'yicha amaliy mashqlarni bajarish, adabiy tilga xos bo'lmagan tovushlar talaffuzi haqida tushuncha hosil qilish	
Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyatining natijalari
- assimilatsiya va dissimilatsiya hodisalarining shevalarda aks ettirishni misollar orqali izohlash; - unli va undosh tovushlar bilan bog'liq boshqa fonetik hodisalarni sharhlash; - nutqdagi qo'sh undoshlilik, proteza, epiteza hodisalar haqida test topshiriqlarini bajarish;	Talabalar og'zaki nutqda sodir bo'ladigan assimilatsiya va dissimilatsiya hodisalari haqida ma'lumotga ega bo'ldilar Talabalar metoteza, anakat, spirantizatsiya hodisalarni og'zaki nutqda ifodalanishi bo'yicha bilim oladilar Talabalar fonetik hodisalar bo'yicha tuzilgan test topshiriqlarini bajaradilar
Ta'lim usullari	Induktiv, test, muammoli vaziyat
Ta'lim vositalari	Ko'rgazmali qurol, tarqatma materiallar
Ta'lim shakli	Jamoaviy (frontal) va yakka tartibda (individual) ishlash
Ta'lim shart-sharoitlari	Texnik vositalardan yoki ko'rgazmali qurol, tarqatma materiallardan foydalanib, guruh talabalari bilan amaliy tarzda ishlashga yo'naltirilgan auditoriya

4.2. Amaliy mashg'ulotining texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talabalar
1. Kirish (5 min.)	1.1. Amaliy mashg'ulot mavzusi va berilgan bilimlar mohiyati qisqacha bayon qilinadi. 1.2. Dars rejasi ko'chma doskada (yoki ekranda) namoyish qilinadi.	1.1. Eshitadilar 1.2. E'tibor qaratadilar va yozib oladilar
2. Bilimlarni faol –lashtirish bos-qichi (10 min.)	2.1. Savol va topshiriqlar orqali muammoli vaziyat yaratiladi 2.2. Talabalarni rag'batlantirib va reyting ballari bilan baholab boriladi.	2.1. Savollarga javob qaytaradilar, bahslashadilar, o'qituvchidan bilmaganlarini so'raydilar
3. Asosiy bosqich (55 min.)	3.1. Mavzu yuzasidan fonetik mashqlar bajartiriladi 3.2. Jadvaldagi fonetik hodisalarni tushuntiradi 3.3. Talabalarga test topshirig'ini tavsiya etadi 3.4. O'zaro savol-javob o'tkazadi	3.1. Talabalar mashqlardagi fonetik hodisalarni aniqlaydilar 3.2. Ko'chirib oladilar 3.3. Test topshirig'ini bajaradilar 3.4. Talabalar fonetik qonuniyatlarga oid o'zaro savol-javob qiladilar
4. Yakuniy bosqich (10 min.)	4.1. Amaliy mashg'ulotni yakunlaydi, reyting ballarini e'lon qiladi 4.2. Kelgusi amaliy mashg'ulot va mustaqil ta'lim mavzulari e'lon qilinadi	4.1. Eshitadilar, xulosa chiqaradilar 4.2. Topshiriqlarni yozib oladilar

4.3. Amaliy mashg'ulot ilovalari

Fonetik jarayonlar

Proteza:	shkaf–ishkəp , stol–ustəl , rumol–oramɔl , stakan–istakɔn
Epiteza:	bank–banka , propusk–propuska , blank–blənkə
Apakopa:	to`rt–tor , g`isht–g`ʁsh , rost–rɔs.
Assimilatsiya:	soldat–sɔllat , o`tdi–o`tti , shundan–shunnan.
Dissimilatsiya:	zarur–zaril , zarar–zərəl , bilan–minən, igna–iynə.
Metataza:	tuproq–turpɔq , yomg`ir–yɔg`mɛr , supra–surpə , dunyo–duynə , devor–devɔl

5-Mavzu	Xalq shevalarining tarkubini tuzish. O'zbek shevalaridan yozib matnlardagi ma'nodosh, shakldosh, zid ma'noli va ko'p ma'noli so'zlarni aniqlash if qilish
----------------	--

5.1. Amaliy mashg'ulotining ta'lim texnologiyasi

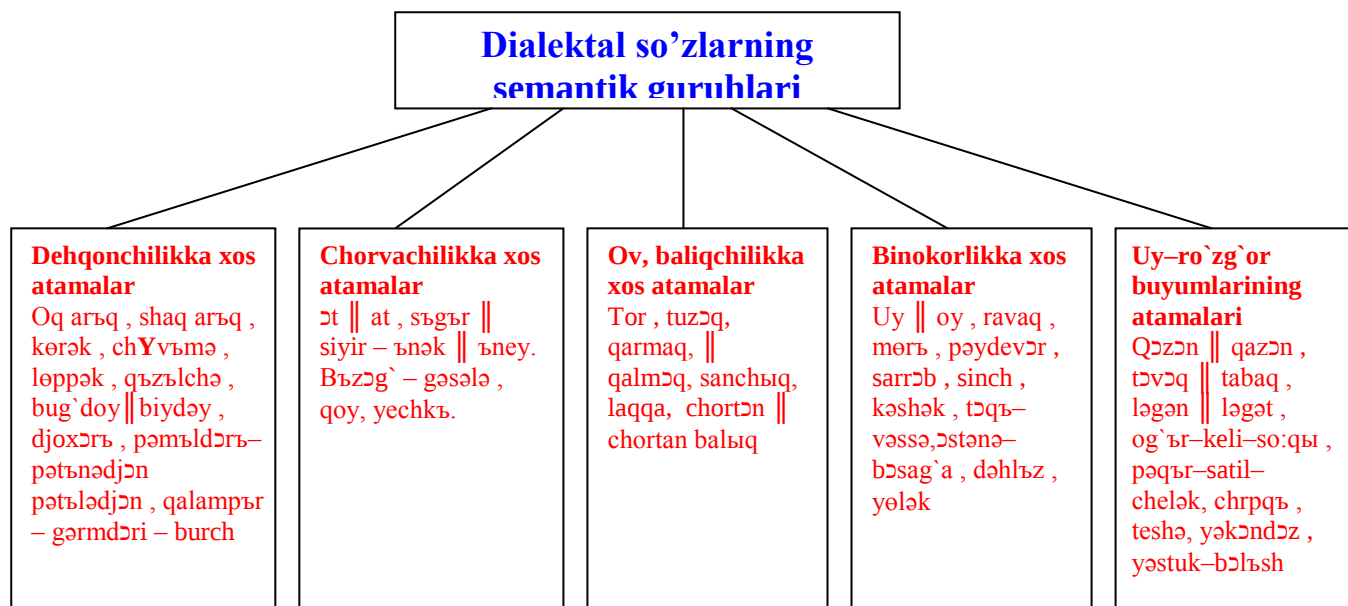
Vaqt – 6 soat	Talabalar soni: 25 ta
Mashg'ulot turi	Amaliy (seminar)
Ama'liy mashg'ulotining rejasi	1.Mavzu bo'yicha muammoli savol va topshiriqlar 2.Mustaqil ish 3.Test topshirig'ini bajarish. 4.Uyga vazifa va talabalarni reyting asosida baholash
Amaliy mashg'ulotining maqsadi: O'zbek shevalarning leksik tarkibi haqida umumiy ma'lumot berish, shevalardan yozib olingan sinonim, omonim, antonim va ko'p ma'noli so'zlarni tahlil qilish	
Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyatining natijalari
- o'zbek shevalarining leksik tarkibi haqida umumiy ma'lumot berish; - dialektal so'zlarning semantik guruhlarini aniqlash; - turkiy leksik qatlam va	1.Talabalarga xalq shevalarining leksik jihatdan turli-tuman ko'rinishlari haqida ma'lumotlar beriladi 2.Dehqonchilik, chorvachilik, ov va baliqchilikka xos atamalarni aniqlaydilar, tahlil qiladilar Talabalar o'zlashtirilgan arabcha, forsha, ruscha-baynalmilal so'zlar haqida ma'lumotga ega bo'ladilar

o'zlashtirilgan leksik qatlamlarni aniqlash;	
Ta'lim usullari	Induktiv, test, muammoli vaziyat
Ta'lim vositalari	Ko'rgazmali qurol, lisoniy mashqlar
Ta'lim shakli	Jamoaviy (frontal) va yakka tartibda (individual) ishlash
Ta'lim shart-sharoitlari	Texnik vositalardan yoki ko'rgazmali qurol, tarqatma materiallardan foydalanib, guruh talabalari bilan amaliy tarzda ishlashga yo'naltirilgan auditoriya

5.2. Amaliy mashg'ulotining texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talabalar
1. Kirish (5 min.)	1.1. Amaliy mashg'ulot mavzusi va berilgan bilimlar mohiyati qisqacha bayon qilinadi. 1.2. Dars rejasi ko'chma doskada (yoki ekranda) namoyish qilinadi.	1.1. Eshitadilar 1.2. E'tibor qaratadilar va yozib oladilar
2. Bilimlarni faol –lashtirish bos-qichi (10 min.)	2.1. Savol va topshiriqlar orqali muammoli vaziyat yaratiladi 2.2. Talabalarni rag'batlantirib va reyting ballari bilan baholab boriladi.	2.1. Savollarga javob qaytaradilar, bahslashadilar, o'qituvchidan bilmaganlarini so'raydilar
3. Asosiy bosqich (55 min.)	3.1. Mavzu yuzasidan mustaqil ish o'tkaziladi 3.2. Kichik guruhlar tuzib, topshiriqlar beriladi 3.3. Talabalarga test topshirig'ini tavsiya etadi	3.1. Talabalar mustaqil bajaradilar 3.2. Talabalar guruhlariga bo'linib, topshiriqni bajaradilar 3.3. Test topshirig'ini bajaradilar
4. Yakuniy bosqich (10 min.)	4.1. Amaliy mashg'ulotni yakunlaydi, reyting ballarini e'lon qiladi 4.2. Kelgusi amaliy mashg'ulot va mustaqil ta'lim mavzulari e'lon qilinadi	4.1. Eshitadilar, xulosa chiqaradilar 4.2. Topshiriqlarni yozib oladilar

5.3. Amaliy mashg'ulot ilovalari

Oʻz va koʻchma maʼno

Oʻz maʼnosida	Koʻchma maʼnoda	Qaysi soʻz turkumi
Odamning qulogʻi	tanburning qulogʻi , qozonning qulogʻi	ot
Ogʻir yuk	ogʻir qadamlar bilan yurmoq	sifat
Bayramda yayradik	Guruch qozonda yayradi	feʼl
Qobil tez yurdi	Ahmadning otasi tez odam	ravish

6-Mavzu	Oʻzbek shevalaridan yozib olingan matnlardan soʻzlarni tarixiy va aviy qatlamga koʻra tahlil qilish. Shevagagina xos boʻlgan leksik va tik xususiyatlarni aniqlash
----------------	---

6.1. Amaliy mashgʻulotining taʼlim texnologiyasi

Vaqt – 6 soat	Talabalar soni: 25 ta
Mashgʻulot turi	Amaliy (seminar)
Amaʼliy mashgʻulotining rejasi	1.Kirish suhbat 2.Mavzu boʻyicha muammoli savol - topshiriqlar 3.Leksik mashqlar 4.Uyga vazifa hamda reyting ballarini eʼlon qilish
Amaliy mashgʻulotining maqsadi: Soʻzlarni tarixiy va zamonaviy qatlamlari haqida	

ma'lumot berish	
Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyatining natijalari
- qadimiy so'zlar va tarixiy so'zlarning farqini izohlash; - tarixiy so'zlar, qadimiy so'zlar, zamonaviy so'zlar haqida ma'lumot;	1.Kirish suhbatida talabalar qadimiy so'zlar va tarixiy so'zlarga misollar keltiradilar, sharxlaydilar, xulosa chiqaradilar Talabalar yozib kelgan matnlaridagi eskirib qolgan so'zlar va yangi paydo bo'lgan so'zlarni tahlil qiladilar
Ta'lim usullari	Induktiv, interfaol
Ta'lim vositalari	Ko'rgazmali qurol, tarixiy asoslar
Ta'lim shakli	Jamoaviy (frontal) va yakka tartibda (individual) ishlash
Ta'lim shart-sharoitlari	Texnik vositalardan yoki ko'rgazmali qurol, tarqatma materiallardan foydalanib, guruh talabalari bilan amaliy tarzda ishlashga yo'naltirilgan auditoriya

6.2. Amaliy mashg'ulotining texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talabalar
1. Kirish (5 min.)	1.1.Amaliy mashg'ulot mavzusi va berilgan bilimlar mohiyati qisqacha bayon qilinadi. 1.2.Dars rejasi ko'chma doskada (yoki ekranda) namoyish qilinadi.	1.1.Eshitadilar 1.2.E'tibor qaratadilar va yozib oladilar
2.Bilimlarni faol –lashtirish bos-qichi (10 min.)	2.1.Kirish suhbatni orqali talabalarni bugungi mavzuga tayyorlanadi (fikriy hujum) 2.2.Talabalarni rag'batlantirib va reyting ballari bilan baholab boriladi.	2.1.Bilganlarini gapiradilar va so'raydilar
3.Asosiy bosqich (55 min.)	3.1.Mavzu yuzasidan muammoli savol va topshiriqlar beriladi 3.2.Mustaqil lisoniy mashqlar bajartiriladi 3.3.Mustaqil ravishda izlanishiga va topganini o'rtoqlashishga yo'naltiriladi	3.1.Javob qaytaradilar, bajaradilar 3.2.Mustaqil ishlaydilar, tahlil qiladilar 3.3.Talabalar tarixiy asarlardan misollar topadilar

4.Yakuniy bosqich (10 min.)	4.1.Amaliy mashg'ulotni yakunlaydi, reyting ballarini e'lon qiladi 4.2.Kelgusi amaliy mashg'ulot va mustaqil ta'lim mavzulari e'lon qilinadi	4.1. Eshitadilar, xulosa chiqaradilar 4.2.Topshiriqlarni yozib oladilar
------------------------------------	---	--

6.3.Amaliy mashg'ulot ilovalari

LUG'AT

Shevada ishlatiladigan eskirib qolgan so'zlar	Bugungi ma'nosi
əʧch ʈvushqʈn ʈʈckən ʈʈkyə chʈrsu shoʧʈ	aravaning bir qismi quyon qo'ng'iroq do'ppi belbog' qishloq kengashi raisi

7-Mavzu	Yozib olingan matnlardagi shevagagina xos bo'lgan so'zlarning leksik antik xususiyatlarini aniqlash
----------------	--

7.1. Amaliy mashg'ulotining ta'lim texnologiyasi

Vaqt – 6 soat	Talabalar soni: 25 ta
Mashg'ulot turi	Amaliy (seminar)
Ama'liy mashg'ulotining rejasi	1. Mavzu bo'yicha muammoli savol - topshiriqlar 2.Lug'at bilan ishlash 3.Matnni tahlil qilish 4.Uyga vazifa hamda reyting ballarini e'lon qilish
Amaliy mashg'ulotining maqsadi: Shevaning o'zigagina xos bo'lgan so'zlarini leksik xususiyatlarini aniqlash, tavsif qilish.	
Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyatining natijalari
- shevaning o'zigagina mansub bo'lgan so'zlarni aniqlash;	Talabalar shunday so'zlarni topib, lug'atni tuzadilar hamda tahlil qiladilar
- matnlar ustida ishlash;	Talabalar o'zlari birovdan eshitib, yozib kelgan ertak, hikoyalarini o'qib beradilar hamda undagi tadqiq etiladigan so'zlarni ajratadilar
-adabiy til so'zlari bilan	Talabalar yozib olingan matnlardagi sheva so'zlarni bilan adabiy

sheva so'zlarini taqqoslash;	tildagisini o'zaro qiyoslaydilar, xulosa chaqaradilar
Ta'lim usullari	Induktiv, interfaol, muammoli vaziyat yaratish
Ta'lim vositalari	Ko'rgazmali qurol, badiiy asarlar
Ta'lim shakli	Jamoaviy (frontal) va yakka tartibda (individual) ishlash
Ta'lim shart-sharoitlari	Texnik vositalardan yoki ko'rgazmali qurol, tarqatma materiallardan foydalanib, guruh talabalari bilan amaliy tarzda ishlashga yo'naltirilgan auditoriya

7.2. Amaliy mashg'ulotining texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talabalar
1. Kirish (5 min.)	1.1. Amaliy mashg'ulot mavzusi va berilgan bilimlar mohiyati qisqacha bayon qilinadi. 1.2. Dars rejasi ko'chma doskada (yoki ekranda) namoyish qilinadi.	1.1. Eshitadilar 1.2. E'tibor qaratadilar va yozib oladilar
2. Bilimlarni faol –lashtirish bos-qichi (10 min.)	2.1. Muammoli vaziyat yaratish uchun savol-topshiriqlar beriladi 2.2. Talabalarni rag'batlantirib va reyting ballari bilan baholab boriladi.	2.1. Talabalar javob qaytaradilar, munozara va muhokama qiladilar
3. Asosiy bosqich (55 min.)	3.1. Lug'at bilan ishlanadi 3.2. O'rganilayotgan leksik birliklarni matndan talabalarga topshiriladi 3.3. O'zaro savol-javob o'tkaziladi	3.1. Talabalar yozib oladilar 3.2. Yozib, tushunib oladilar 3.3. Talabalar savol-javobda faol qatnashishlari kerak
4. Yakuniy bosqich (10 min.)	4.1. Amaliy mashg'ulotni yakunlaydi, reyting ballarini e'lon qiladi 4.2. Kelgusi amaliy mashg'ulot va mustaqil ta'lim mavzulari e'lon qilinadi	4.1. Eshitadilar, xulosa chiqaradilar 4.2. Topshiriqlarni yozib oladilar

7.3. Amaliy mashg'ulot ilovalari LUG'AT

Shevada	Adabiy tilda
tikach	chekich
barak	chuchvara

so'ta	tayoq, hassa
shoqa	panshaxa
zambir	asalari
adrasman	isiriq
tartanak	o'rgimchak
yavan, djaban	qishloq
yarqanat	ko'rshapalak
arish	arava shotisi
8-Mavzu	O'zbek shevalarining Grammatik xususiyatlari. Xalq shevalaridagi kelishik va egalik kategoriyalarining qo'llanishini tahlil qilish

8.1. Amaliy mashg'ulotining ta'lim texnologiyasi

Vaqt – 4 soat	Talabalar soni: 25 ta
Mashg'ulot turi	Amaliy (seminar)
Ama'liy mashg'ulotining rejasi	1. Mavzuga oid muammoli savol - topshiriqlar 2. Lisoniy mashqlar 3. Mustaqil ish 4. Uyga vazifa hamda reyting ballarini e'lon qilish
Amaliy mashg'ulotining maqsadi: Xalq shevalaridagi ko'plik kategoriyasi, turlanish masalasi bo'yicha amaliy ishlar bajarish, ularning qo'llanish usullarini o'rganish.	
Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyatining natijalari
- turlanish hodisasini xalq shevaladida aks ettirishni tushuntirish;	Talabalar shevalardagi egalik va kelishik qo'shimchalarning qo'llanishini matndagi misollar orqali bilib oladilar
- ko'plik kategoriyasining qo'llanishini izohlash;	Talabalar xalq nutqida ko'plik shaklining ifodalanishini o'zlari topib kelgan misollar orqali izohlaydilar
-mazkur qo'shimchalar	Talabalar ko'plik, egalik, kelishik qo'shimchalarining so'zga

qo'shilganda sodir bo'ladigan fonetik o'zgarishlarni ko'rsatish; - turlanish masalasini adabiy til va sheva o'rtasidagi farqini qiyoslash;	qo'shilganda sodir bo'ladigan fonetik o'zgarishlarini tushuntirib oladilar Adabiy tildagi turlovchi qo'shimchalar bilan xalq shevasidagi turlovchi qo'shimchalarning ifodasidagi farq ochiladi
Ta'lim usullari	Induktiv, savol-javob, amaliy-ijodiy mashqlar
Ta'lim vositalari	Ko'rgazmali qurol va badiiy asarlar, yozib olingan matnlar
Ta'lim shakli	Jamoaviy (frontal) va yakka tartibda (individual) ishlash
Ta'lim shart-sharoitlari	Ko'rgazmali qurol, yozib olingan matnlardan foydalanib, guruh talabalari bilan amaliy tarzda ishlashga yo'naltirilgan auditoriya

8.2. Amaliy mashg'ulotining texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talabalar
1. Kirish (5 min.)	1.1. Amaliy mashg'ulot mavzusi va berilgan bilimlar mohiyati qisqacha bayon qilinadi. 1.2. Dars rejasi ko'chma doskada (yoki ekranda) namoyish qilinadi.	1.1. Eshitadilar 1.2. E'tibor qaratadilar va yozib oladilar
2. Bilimlarni faol –lashtirish bos-qichi (10 min.)	2.1. Muammoli vaziyat yaratish uchun savol-topshiriqlar beriladi 2.2. Talabalarni rag'batlantirib va reyting ballari bilan baholab boriladi.	2.1. Talabalar javob qaytaradilar, munozara va muhokama qiladilar
3. Asosiy bosqich (55 min.)	3.1. Matn orqali talabalarga turlanish va son kategoriyalarining shevada qo'llanishi o'rgatiladi 3.2. Qo'shimchalar qo'shilganda sodir bo'ladigan fonetik o'zgarishlar misollar asosida tushuntiriladi 3.3. Adabiy til va shevadagi farqlar kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalari misolida izohlanadi	3.1. Bilib oladilar, mustaqil fikrlaydilar 3.2. Ko'chirib oladilar, mohiyatini anglaydilar 3.3. Fonetik o'zgarishlarni bilib oladilar, adabiy til va sheva birliklarini

	3.4.Muammoli o'rinlarini tushuntiradi, sharhlaydi, izohlaydi	taqqoslaydilar 3.4.Ko'chirib oladilar
4.Yakuniy bosqich (10 min.)	4.1.Amaliy mashg'ulotni yakunlaydi, reyting ballarini e'lon qiladi 4.2.Kelgusi amaliy mashg'ulot va mustaqil ta'lim mavzulari e'lon qilinadi	4.1. Eshitadilar, xulosa chiqaradilar 4.2.Topshiriqlarni yozib oladilar

8.3.Amaliy mashg'ulot ilovalari

Kelishik qo'shimchalarining adabiy tilga aks etishi

№	NOMI	QO'SHIMCHASI	SO'ROQLARI	MISOLLAR
1	Bosh kelishik	–	kim?, nima?, qayer?	Salim, kitob, Toshkent
2	Qaratqich kelishigi	– ning	kimning?, nimaning?, qayerning?	Salimning , kitobning, Toshkentning
3	Tushum kelishigi	– ni	kimni?, nimani?, qayerini?	Salimni, kitobni, Toshkentni.
4	Jo'nalish kelishigi	– ga (– ka,– qa)	kimga?, nimaga?, qayerga?	Salimga, kitobga, Toshkentga
5	O'rin–payt kelishigi	– da	kimda?, nimada?, qayerda?	Salimda, kitobda, Toshkentda
6	Chiqish kelishigi	– dan	kimdan?, nimadan?, qayerdan?, qachondan?	Salimdan, kitobdan, Toshkentdan, tongdan

Kelishik qo'shimchalarining shevada aks etishi

Qaratqich k.	-ning// -ding// -ting -ning// -дың// -тың -nung// -dung- tung -nung// -dung// -tung
Tushum k.	-ni// -di// -ti -ny// -ды// -ты -nu// -du// -tu -nu// -du// -tu

9-Mavzu	Shevalardagi tuslovchi affikslar, modal shakl yasovchi affikalarning tik xususiyatlari, ularning fonetik variantlari, soʻz asoslariga qoʻshilish yatlarini tahlil qilish
----------------	---

9.1. Amaliy mashgʻulotining taʼlim texnologiyasi

Vaqt – 2 soat	Talabalar soni: 25 ta
Mashgʻulot turi	Amaliy (seminar)
Amaʼliy mashgʻulotining rejası	1. Mavzu boʻyicha fikriy hujum uyushtirish 2. Lisoniy mashqlar 3. Matn ustida ishlash 4. Ogʻzaki ijodiy topshiriq 5. Uyga vazifa hamda reyting ballarini eʼlon qilish
Amaliy mashgʻulotining maqsadi: Talabalarga tuslovchi affikslar va ularning xalq tilida ifodalanishi haqida maʼlumot berish, modal shakl yasovchi qoʻshimchalarning asosiy vazifasini misollar asosida tushuntirish	
Pedagogik vazifalar	Oʻquv faoliyatining natijalari
- tuslovchi affikslarning ifodalanishi boʻyicha maʼlumot berish; - feʼlardagi zamon kategoriyasi va tuslovchi affikslar oʻrtasidagi bogʻliqlikni anglash; - modal shakl yasovchi affikslarning asosiy vazifalarini aniqlash; - zamon	Talabalar xalq shevalarida tuslovchi qoʻshimchalarning qoʻllanishi boʻyicha amaliy mashqlar qoʻllanishi boʻyicha bajartiriladi Zamon qoʻshimchalari va tuslovchi affikslarning feʼlarda qoʻllanishi, ularning bogʻliq tomonlari matn misolida oʻrgatiladi Jonli nutqdagi modal shakl yasovchi qoʻshimchalarning nutqni rang-barang qilishdagi roli tushuntiriladi Talabalar oʻzlari yashab turgan qishloq (shahar) shevalaridagi zamon shakllariga misollar keltiradilar, matn tuzadilar

shakllari bo'yicha misollar topinsh;	
Ta'lim usullari	Induktiv, jonli muloqot
Ta'lim vositalari	Ko'rgazmali qurol, yozib olingan matnlar
Ta'lim shakli	Jamoaviy (frontal) va yakka tartibda (individual) ishlash
Ta'lim shart-sharoitlari	Ko'rgazmali qurol, mavju matnlardan foydalanib, guruh talabalari bilan amaliy tarzda ishlashga yo'naltirilgan auditoriya

9.2. Amaliy mashg'ulotining texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talabalar
1. Kirish (5 min.)	1.1.Amaliy mashg'ulot mavzusi va berilgan bilimlar mohiyati qisqacha bayon qilinadi. 1.2.Dars rejasi ko'chma doskada (yoki ekranda) namoyish qilinadi.	1.1.Eshitadilar 1.2.E'tibor qaratadilar va yozib oladilar
2.Bilimlarni faol –lashtirish bos-qichi (10 min.)	2.1.Savol va topshiriqlar orqali fikriy hujum uyushtirish 2.2.Talabalarni rag'batlantirib va reyting ballari bilan baholab boriladi.	2.1.Savollarga javob qaytaradilar, topshiriqlarni tez va qishqa ser'atda bajaradilar
3.Asosiy bosqich (55 min.)	3.1.Mavzu bo'yicha lisoniy mashqlar bajartiriladi 3.2.J lovchi va y lovchi shevalarda zamon kategoriyasi, tuslanishi bo'yicha amaliy topshiriqlar beradi 3.3.Matn ustida ishlash vazifasi topshiriladi 3.4.Hozirgi zamon adabiy tildagi tuslanish va zamon shakllarini xalq shevalaridagi shunday birliklarga qiyoslaydi	3.1.Mashqalarni bajarib, o'rganiladigan grammatik birliklarni tahlil qiladilar 3.2.Talabalar topshiriqni mustaqil bajaradilar 3.3.Talabalar mazkur topshiriqni ham mustaqil bajaradilar 3.4.Taqqoslaydilar, xulosa chiqaradilar
4.Yakuniy bosqich (10 min.)	4.1.Amaliy mashg'ulotni yakunlaydi, reyting ballarini e'lon qiladi 4.2.Kelgusi amaliy mashg'ulot va mustaqil ta'lim mavzulari e'lon qilinadi	4.1. Eshitadilar, xulosa chiqaradilar 4.2.Topshiriqlarni yozib oladilar

9.3.Amaliy mashg'ulot ilovalari

O'tgan zamon aniqlik fe'li
J-lovchi shevalarda:

Birlik	Ko'plik	Birlik	Ko'plik
qaradym qaradying qarady	qaradyq qaradyingyz qarady(lar)	yelodim yeloding yelodi	yelodik yelodingiz yelodi (lar)

Y-lovchi shevalarda:

Birlik	Ko'plik	Birlik	Ko'plik
And. keldym keldying keldy	keldyk [Tosh.kelduv(zə)] keldynar [Tosh.keldyylə] keldyshty	Jizzah. kuttym kuttying kuttu	kuttuy kuttuyuz kuttu (lə)

10-Mavzu	So'z yasalishi. Xalq shevalarida affiksatsiya va kompozitsiya usuli o'z yasalishi. Yasovchi affikslarning tasnifi.
-----------------	---

10.1. Amaliy mashg'ulotining ta'lim texnologiyasi

Vaqt – 2 soat	Talabalar soni: 25 ta
Mashg'ulot turi	Amaliy (seminar)
Ama'liy mashg'ulotining rejasi	1. Mavzu bo'yicha kirish suhbat 2. Mavzu yuzasidan test topshiriqlari 3. Mustaqil ish 4. Uyga vazifa hamda reyting ballarini e'lon qilish
Amaliy mashg'ulotining maqsadi: Xalq shevalari morfologik va sintaktik yo'l bilan so'z yasallishining o'ziga xos xususiyatlari haqida ma'lumot berish	
Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyatining natijalari
- hozirgi zamon o'zbek tilidagi va xalq shevalaridagi so'z yasallishi haqida ma'lumot berish; - yasovchi affikslarning har xil turlari haqida tushuncha berish;	Talabalar hozirgi zamon o'zbek tilidagi so'z yasallishi bo'yicha mavjud bilimlari esga olinadi hamda xalq shevalaridagi so'z yasallishi bo'yicha yangi bilimlar beriladi Adabiy tildagi shaklini qisman saqlab qolgan affikslar, kuchli fonetik o'zgarishlarga uchragan yasovchi affikslar, adabiy tilda mavjud bo'lmagan affikslar haqida bilim beriladi Talabalar o'zlari yashab turgan hududdagi yasama so'zlar va ulardagi so'z yasovchi qo'shimchalar haqida ma'lumot to'playdilar va

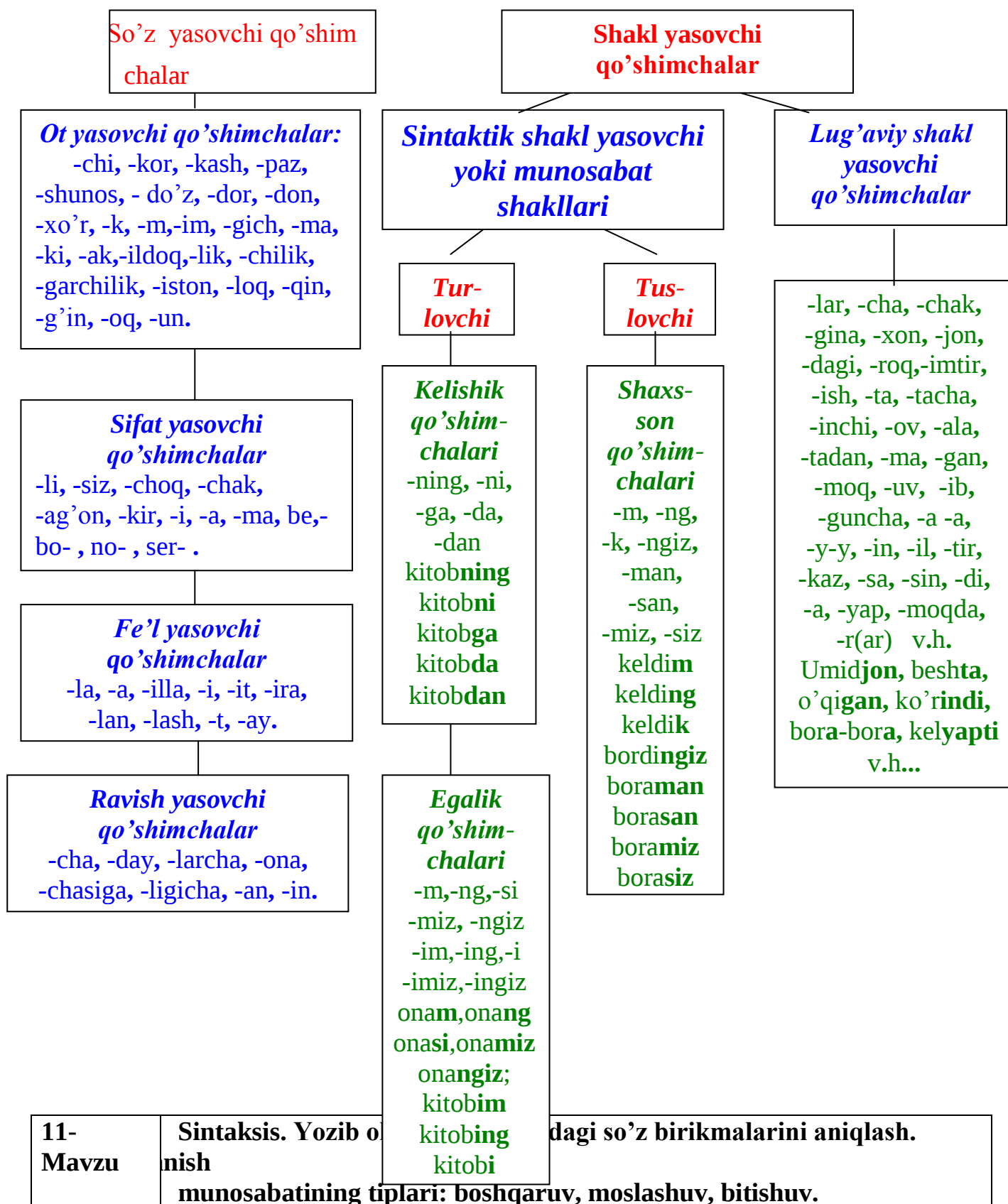
-mustaqil ravishda yasovchi qo'shimchalar haqida fikr yuritish;	fikrlarini yozma ravishda bayon qiladilar
Ta'lim usullari	Induktiv, test, mustaqil ish
Ta'lim vositalari	Ko'rgazmali qurol, test matnlari
Ta'lim shakli	Jamoaviy (frontal) va yakka tartibda (individual) ishlash
Ta'lim shart-sharoitlari	Ko'rgazmali qurol, test matnlarida foydalanib, guruh talabalari bilan amaliy tarzda ishlashga yo'naltirilgan auditoriya

10.2. Amaliy mashg'ulotining texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talabalar
1. Kirish (5 min.)	1.1.Amaliy mashg'ulot mavzusi va berilgan bilimlar mohiyati qisqacha bayon qilinadi. 1.2.Dars rejasi ko'chma doskada (yoki ekranda) namoyish qilinadi.	1.1.Eshitadilar 1.2.E'tibor qaratadilar va yozib oladilar
2.Bilimlarni faol –lashtirish bos-qichi (10 min.)	2.1.Kirish suhbat orqali mavzu boshlanadi, talabalarga fikriy hujum uyushtiriladi 2.2.Talabalarni rag'batlantirib va reyting ballari bilan baholab boriladi.	2.1.Suhbanda faol qatnashishga harakat qiladilar
3.Asosiy bosqich (55 min.)	3.1.So'z yasalishi va uning yo'llari bo'yicha savollar beriladi 3.2.Morfologik va sintaktik yo'l bilan so'z yasalishining xalq shevalaridagi o'ziga hos xususiyatlarini so'raydi 3.3.Talabalarga test topshirigini tavsiya etadi 3.4.Mustaqil topshiriq beradi	3.1.Talabalar misollar asosida javob qaytaradi 3.2.Amaliy misollar orqali javob qaytaradilar 3.3.Talabalar test savollariga javob qaytaradilar 3.4.Talabalar o'z shevalaridagi yasovchi qo'shimchalarga misollar aytadilar
4.Yakuniy bosqich (10 min.)	4.1.Amaliy mashg'ulotni yakunlaydi, reyting ballarini e'lon qiladi 4.2.Kelgusi amaliy mashg'ulot va mustaqil ta'lim mavzulari e'lon	4.1. Eshitadilar, xulosa chiqaradilar 4.2.Topshiriqlarni yozib

	qilinadi	oladilar
--	----------	----------

10.3. Amaliy mashg'ulot ilovalari

11.1. Amaliy mashg'ulotining ta'lim texnologiyasi

Vaqt – 2 soat	Talabalar soni: 25 ta
Mashg'ulot turi	Amaliy (seminar)
Ama'liy mashg'ulotining rejası	1. Mavzu bo'yicha kirish suhbatı 2. Test topshirig'i 3. Mustaqil ish 4. Uyga vazifa hamda reyting ballarini e'lon qilish
Amaliy mashg'ulotining maqsadi: Talabalarining xalq shevalari sintaksis, so'z birikmalari haqida olgan bilimlarini amaliy mashqlar orqali mustahkamlash	
Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyatining natijalari
- teng bog'lanish va tobe bog'lanish haqida ma'lumot berish; - tobe bog'lanish va uning xalq shevalarida aks etishi; - boshqaruv, moslashuv, birishuv birikmalarining o'ziga xos xususiyatlari haqida ma'lumot;	Talabalar hozirgi o'zbek tilidagi teng va tobe bog'lanish haqidagi bilimlarini esga oladilar Talabalarga xalq jonli nutqida so'z birikmalarining hosil bo'lishi haqida amaliy misol orqali bilim beriladi Yozib olingan matnlar, test topshiriqlari orqali talabalar so'z birikmasining xalq shevalaridagi ko'rinishlari haqida ma'lumotga ega bo'ladilar
Ta'lim usullari	Induktiv, test, mustaqil vaziyat
Ta'lim vositalari	Ko'rgazmali qurol, ijodiy-amaliy ishlar
Ta'lim shakli	Jamoaviy (frontal) va yakka tartibda (individual) ishlash
Ta'lim shart-sharoitlari	Ko'rgazmali qurol, test matnlarida foydalanib, guruh talabalari bilan amaliy tarzda ishlashga yo'naltirilgan auditoriya

11.2. Amaliy mashg'ulotining texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talabalar
1. Kirish (5 min.)	1.1. Amaliy mashg'ulot mavzusi va berilgan bilimlar mohiyati qisqacha bayon qilinadi. 1.2. Dars rejası ko'chma doskada (yoki ekranda) namoyish qilinadi.	1.1. Eshitadilar 1.2. E'tibor qaratadilar va yozib oladilar
2. Bilimlarni	2.1. Interfaol usul orqali muammoli	2.1. Savol-topshiriqlariga

faol –lashtirish bosqichi (10 min.)	vaziyat yaratiladi 2.2.Talabalarni rag'batlantirib va reyting ballari bilan baholab boriladi.	javob qaytaradilar
3.Asosiy bosqich (55 min.)	3.1.Mavzu yuzasidan test topshirig' beradi 3.2.Mustaqil ish topshirig'i orqali talabalarga teng va tobe bog'lanishni shevalarda aks etishi o'rgatiladi 3.3.O'zaro savol-javob o'tkazadi	3.1.Test topshirig'ini bajaradilar 3.2.Topshiriqni mustaqil bajaradilar 3.3.Talabalar so'z birikmasiga oid savol-javob o'tkaziladi
4.Yakuniy bosqich (10 min.)	4.1.Amaliy mashg'ulotni yakunlaydi, reyting ballarini e'lon qiladi 4.2.Kelgusi amaliy mashg'ulot va mustaqil ta'lim mavzulari e'lon qilinadi	4.1. Eshitadilar, xulosa chiqaradilar 4.2.Topshiriqlarni yozib oladilar

11.3.Amaliy mashg'ulot ilovalari

So'z birikmasi

Boshqaruv	Moslashuv	Bitishuv
kitobni o'qish kitob o'qish uyga borish uy tomon borish maktabda o'qimoq daladan kelmoq dala kelmoq dala tomondan kelmoq akamga olmoq akam uchun olmoq	karimning kitobi maktab hovlisi bizning uy sizning ayvon o'rik danak yong'oq mag'iz	yaxshi bola zavqlanib o'qish temiz eshik tezda kelmoq to'satdan bormoq birga o'qimoq beshinchi mahalla

12-Mavzu	Dialektal sodda gap. Gap bo'laklari. Bosh va ikkinchi darajali larni aniqlash hamda ularning dialektal xususiyatlarini tahlil qilish. Xalq aridagi qo'shma gaplarning xususiyatlarini tahlil qilish.
-----------------	---

12.1. Amaliy mashg'ulotining ta'lim texnologiyasi

Vaqt – 2 soat	Talabalar soni: 25 ta
Mashg'ulot turi	Amaliy (seminar)
Ama'liy	1.Kirish suhbat

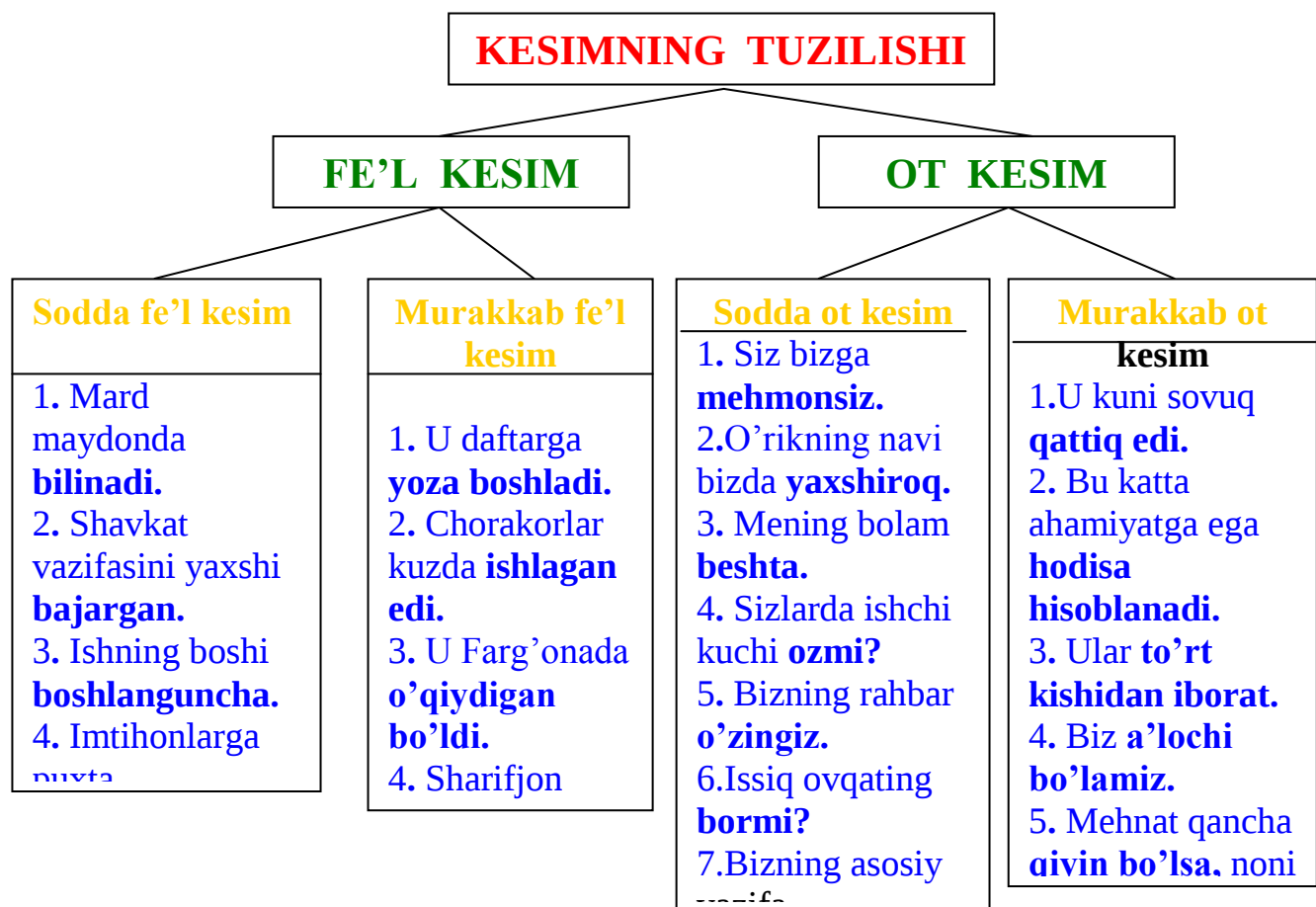
mashg'ulotining rejasi	2.Matn asosida lisoniy mashqlar 3.Savol va topshiriqlar 4.Uyga vazifa hamda reyting ballarini e'lon qilish
Amaliy mashg'ulotining maqsadi: Talabalarga xalq shevalaridagi sodda gap va qo'shma gap hamda uning xususiyatlari, gap bo'laklari haqida ijodiy-amaliy mashqlar orqali bilim berish, matnlarni sintaktik tahlil qila olish yo'llarini o'rgatish.	
Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyatining natijalari
- bosh va ikkinchi darajali bo'laklarning dialektal xususiyatlarini aniqlash;	Matndagi bosh va ikkinchi darajali bo'laklar aniqlanadi, ularning ifodalanishi o'rganiladi
- qo'shma gap va uning turlari haqida ma'lumot berish;	Xalq og'zaki nutqda qo'shma gap va uning turlarining shakllanishi misollar yordamida aniqlanadi
-bog'lovchisiz qo'shma gapning xalq shevalarida ko'proq qo'llanilishi;	Matnlardagi bog'lovchisiz qo'shma gaplar ajratib olinadi va ularni bog'langan va ergashgan qo'shma gaplarga aylantiriladi
Ta'lim usullari	Induktiv, og'zali savol-javob
Ta'lim vositalari	Ko'rgazmali qurol, tayyor matnlar
Ta'lim shakli	Jamoaviy (frontal) va yakka tartibda (individual) ishlash
Ta'lim shart-sharoitlari	Ko'rgazmali qurol, matnlarda foydalanib, guruh talabalari bilan amaliy tarzda ishlashga yo'naltirilgan auditoriya

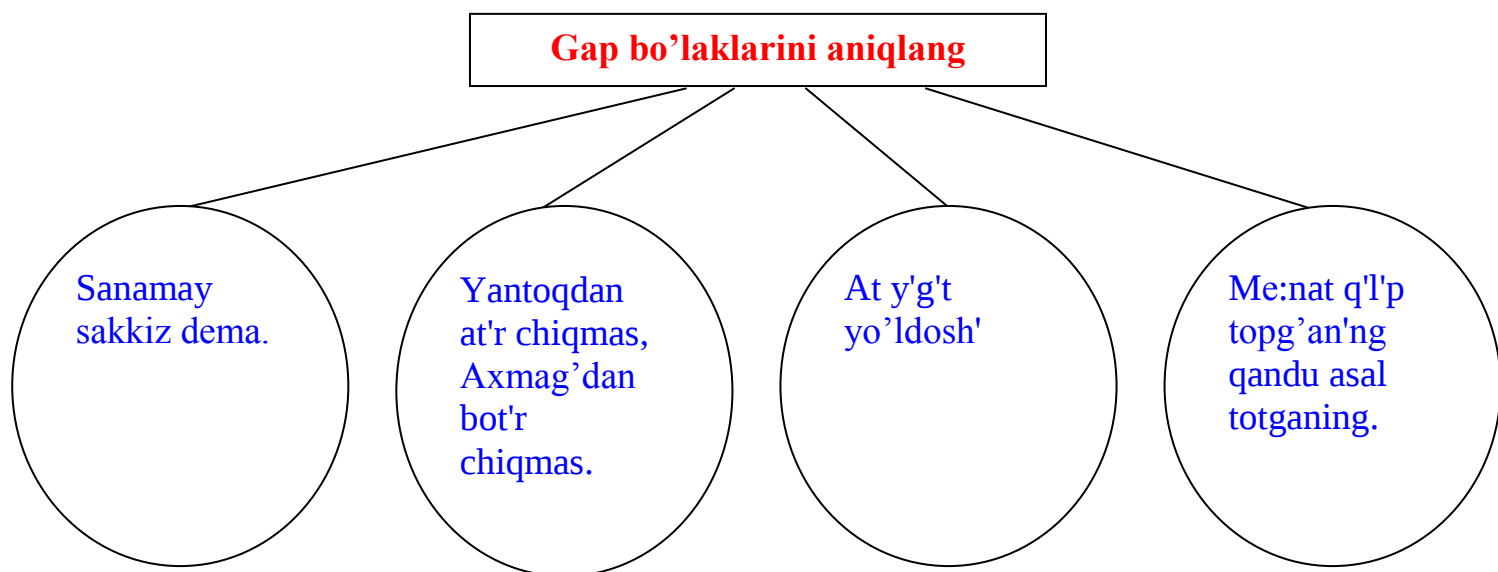
12.2. Amaliy mashg'ulotining texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talabalar
1. Kirish (5 min.)	1.1.Amaliy mashg'ulot mavzusi va berilgan bilimlar mohiyati qisqacha bayon qilinadi. 1.2.Dars rejasi ko'chma doskada (yoki ekranda) namoyish qilinadi.	1.1.Eshitadilar 1.2.E'tibor qaratadilar va yozib oladilar
2.Bilimlarni faol –lashtirish	2.1.Kirish suhbat orqali muammoli vaziyat yaratiladi	2.1.Savollarga javob qaytaradilar, bahslashadilar,

bos-qichi (10 min.)	2.2.Talabalarni rag'batlantirib va reyting ballari bilan baholab boriladi.	bilmaganlarini so'raydilar
3.Asosiy bosqich (55 min.)	3.1.Mavzu bo'yicha lisoniy mashqlar bajartiriladi 3.2.Muammoli savol va topshiriqlar beradi 3.3.Ijodiy-amaliy ish bajartiriladi 3.4.O'zaro jabhali savol-javoblar tashkil etishadi	3.1.Mashqni mustaqil bajaradilar 3.2.Talabalar javob qaytaradilar 3.3.Talabalar yozma ravishda bajaradilar 3.4.Talabalar bir-birlariga savollar beriladi, javoblar qaytaradilar
4.Yakuniy bosqich (10 min.)	4.1.Amaliy mashg'ulotni yakunlaydi, reyting ballarini e'lon qiladi 4.2.Kelgusi amaliy mashg'ulot va mustaqil ta'lim mavzulari e'lon qilinadi	4.1. Eshitadilar, xulosa chiqaradilar 4.2.Topshiriqlarni yozib oladilar

12.3.Amaliy mashg'ulot ilovalari

13-Mavzu	Xalq shevalaridagi qo'shma gaplar va ularning turlarini tahlil qilish.
-----------------	---

13.1. Amaliy mashg'ulotining ta'lim texnologiyasi

Vaqt – 2 soat	Talabalar soni: 25 ta
Mashg'ulot turi	Amaliy (seminar)
Ama'liy mashg'ulotining rejasi	1.Mavzu bo'yicha kirish suhbat 2.Savol va topshiriqlar 3.Amaliy-ijtimoiy ishlar 4.Qo'shma gaplarni sintaktik tahlil qilish 5.Uyga vazifa hamda reyting ballarini e'lon qilish
Amaliy mashg'ulotining maqsadi: Talabalarga xalq shevalaridagi qo'shma gaplarning qo'llanishi masalasini tushuntirish hamda matnlardagi qo'shma gaplarni tahlil qilish orqali ularning o'ziga xos shaklda aks etishini ko'rsatish.	
Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyatining natijalari
- qo'shma gap va uning turlari bo'yicha talabalardagi mavjud bilimlarni sinab ko'rish; - xalq	Talabalar hozirgi o'zbek tili nuqtai nazaridan qo'shma gapning turlari-bog'langan qo'shma gap, ergashgan qo'shma gap, bog'lovchisiz qo'shma gaplar haqida bilganlarini so'zlaydilar Yozib olingan matnlardagi qo'shma gap turlarini aniqlanadi, uslubiy qurilishini belgilanadi, adabiy til shakli bilan taqqoslanadi

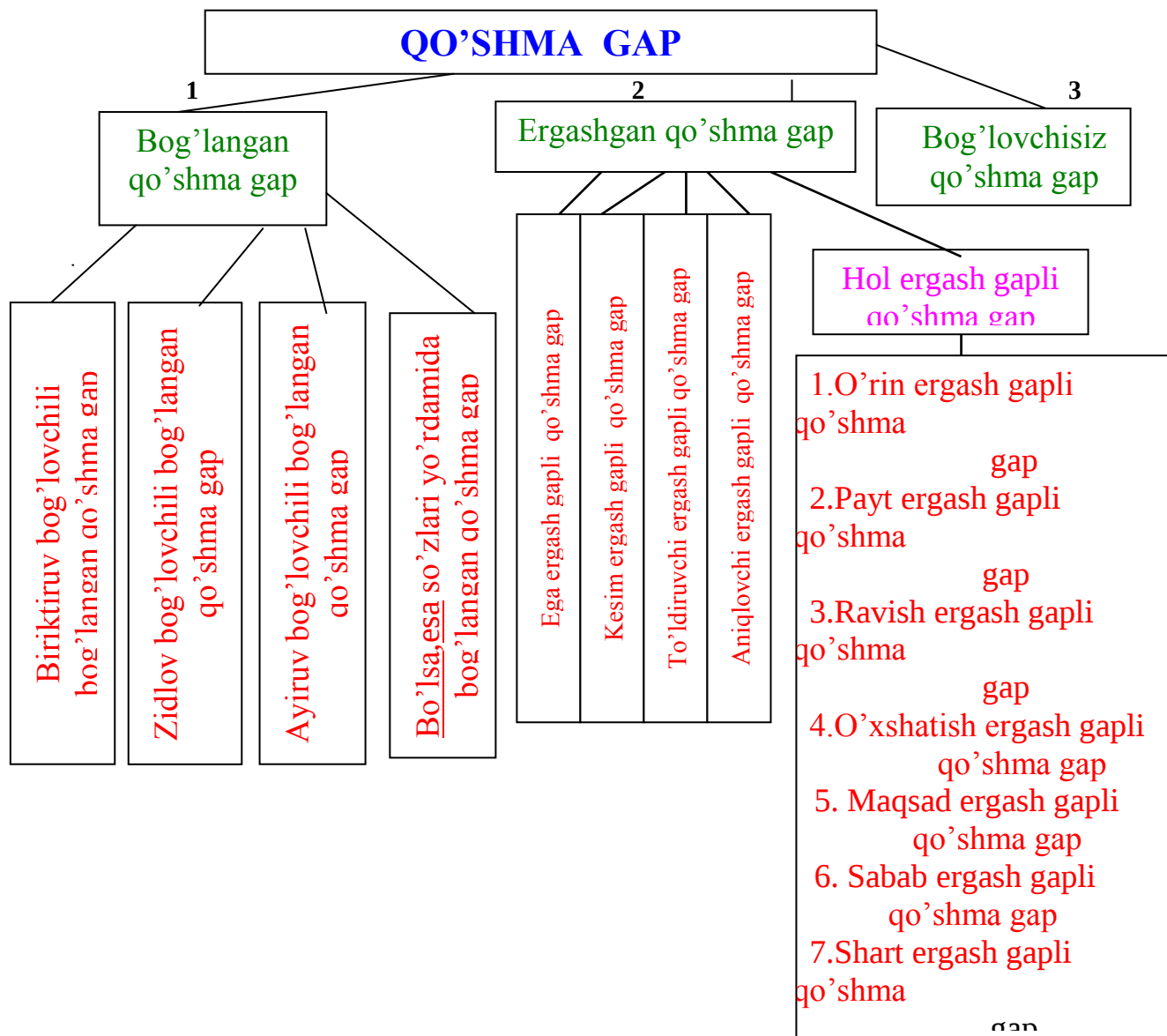
shevalarida qo'shma gaplar qurilishi masalasi bilan tanishtirish; -dialekt va shevalarda bog'lovchisiz qo'shma gapning qo'llanishi;	Dialekt va shevalarda qo'shma gapning bog'lovchisiz turining ifodalanishi va uning sabablari aniqlanadi
Ta'lim usullari	Induktiv, interfaol
Ta'lim vositalari	Ko'rgazmali qurol, tayyor matnlar
Ta'lim shakli	Jamoaviy (frontal) va yakka tartibda (individual) ishlash
Ta'lim shart-sharoitlari	Ko'rgazmali qurol, xar xil matnlarda foydalanib, guruh talabalari bilan amaliy tarzda ishlashga yo'naltirilgan auditoriya

13.2. Amaliy mashg'ulotining texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talabalar
1. Kirish (5 min.)	1.1.Amaliy mashg'ulot mavzusi va berilgan bilimlar mohiyati qisqacha bayon qilinadi. 1.2.Dars rejasi ko'chma doskada (yoki ekranda) namoyish qilinadi.	1.1.Eshitadilar 1.2.E'tibor qaratadilar va yozib oladilar
2.Bilimlarni faol –lashtirish bos-qichi (10 min.)	2.1.Kirish suhbat orqali muammoli vaziyat yaratiladi 2.2.Talabalarni rag'batlantirib va reyting ballari bilan baholab boriladi.	2.1.Talabalar suhbatda faol qatnashadilar, mavzuni muhakama qiladilar
3.Asosiy bosqich (55 min.)	3.1.Hozirgi zamon o'zbek tili mavzulari esga olinadi 3.2.Matn asosida mavzuni talabalarga tushuntiradi va ulardan so'raydi 3.3.Adabiy til birliklari bilan sheva birliklarini taqqoslaydi 3.4.Kim topqir? O'yini o'tkaziladi.	3.1.Xotirlaydilar 3.2.Mavzu asosida gapiradilar 3.3.Qiyoslaydilar 3.4.O'yinda ishtirok etadilar

4.Yakuniy bosqich (10 min.)	4.1.Amaliy mashg'ulotni yakunlaydi, reyting ballarini e'lon qiladi 4.2.Kelgusi amaliy mashg'ulot va mustaqil ta'lim mavzulari e'lon qilinadi	4.1. Eshitadilar, xulosa chiqaradilar 4.2.Topshiriqlarni yozib oladilar
------------------------------------	---	--

13.3.Amaliy mashg'ulot ilovalari

14-Mavzu	Shevalarni turli metodlar asosida o'rganish. Shevalarni yozib olish malarini hosil qilish uchun amaliy mashqlar.
-----------------	---

14.1. Amaliy mashg'ulotining ta'lim texnologiyasi

Vaqt – 2 soat	Talabalar soni: 25 ta
Mashg'ulot turi	Amaliy (seminar)
Ama'liy mashg'ulotining rejasi	1.Mavzu asosida kirish suhbat o'tkazish 2.Xalq shevalarini o'rganish metodlari: A) tavsifiy aspektda o'rganish; B) tarixiy-qiyosiy aspekt asosida o'rganish; D) lingivistik geografiya asosida o'rganish 3.Mustaqil ish 4.Test topshirig'ini bajarish 5.Uyga vazifa berish va reyting ballarini e'lon qilish
Amaliy mashg'ulotining maqsadi: Xalq shevalarini turli metodlar yordamida o'rganish va bu sohada malaka hosil qilish.	
Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyatining natijalari
- xalq shevalarini tadqiq qilish metodlari haqida tushuncha berish; - tadqiq qilish metodining 3 turini aniq izohlab berish; -lingivistik geografiya haqida to'liqroq ma'lumot berish; -dialektologik ekspeditsiya haqida ma'lumot berish	Talabalar dialektlarni o'rganish usullari haqida ma'lumot oladilar Talabalar tavsifiy, tarixiy-qiyosiy, lingvistik geografiya usulda o'rganishning mohiyatini anglab etadilar O'qituvchi eng zarur soha bo'lgan lingvistik geografiya haqida talabalarga guruhroq ma'lumot yetadi; talabalar lingvistik xarita tuzish yo'llarini o'rganadi O'qituvchi talabalarga kelgusi yil yozgi semestrda bo'ladigan o'quv amaliyoti va uning maqsad-vazifalari haqida ma'lumot beradi
Ta'lim usullari	Induktiv, interfaol, amaliy-laboratoriya usuli
Ta'lim vositalari	Ko'rgazmali qurol, diktafon
Ta'lim shakli	Jamoaviy (frontal) va yakka tartibda (individual) ishlash
Ta'lim shart-	Ko'rgazmali qurol, diktafonlardan foydalanib, guruh talabalari bilan

sharoitlari	amaliy tarzda ishlashga yo'naltirilgan auditoriya
--------------------	---

14.2. Amaliy mashg'ulotining texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talabalar
1. Kirish (5 min.)	1.1.Amaliy mashg'ulot mavzusi va berilgan bilimlar mohiyati qisqacha bayon qilinadi. 1.2.Dars rejasi ko'chma doskada (yoki ekranda) namoyish qilinadi.	1.1.Eshitadilar 1.2.E'tibor qaratadilar va yozib oladilar
2.Bilimlarni faol –lashtirish bos-qichi (10 min.)	2.1.Kirish suhbat orqali mavzu mohiyati yoritiladi 2.2.Talabalarni rag'batlantirib va reyting ballari bilan baholab boriladi.	2.1.Talabalar eshitadilar, javob qaytaradilar, bilmaganlarini o'qituvchidan so'raydilar
3.Asosiy bosqich (55 min.)	3.1.Mustaqil topshiriq beriladi 3.2.Test savollari tarqatiladi 3.3.Diktafon orqali o'g'zaki suhbatni yozib olish malakasi shakllantiriladi 3.4.Talabalarga mavzu bo'yicha umumiy savollar beriladi	3.1.Talabalar mustaqil ishlaydilar 3.2.Test savollaridagi to'g'ri javobni belgilaydilar 3.3.Talabalar diktafondan to'g'ri foydalanishni bilib oladilar 3.4.Talabalar savollarga javob qaytaradilar
4.Yakuniy bosqich (10 min.)	4.1.Talabalar to'plagan umumiy reyting ballari (eng so'nggi dars bo'lgani uchun) e'lon qilinadi. 4.2.II kursda o'tiladigan o'quv amaliyoti haqida suhbatlahsadilar	4.1. Yozib oladilar 4.2.Diqqat qiladilar, zarur o'rinlarini yozib oladilar

14.3. Amaliy mashg'ulot illovalari

